

TOPLUMSAL CİNSİYET VE KENT PLANLAMASI

Ayten Alkan

Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi
Araştırma Görevlisi

• • •

Özet

Bu çalışmada, geleneksel kent planlamasının, tarihi, felsefesi, örgütlenmesi ve politika yönelimlerinde kadınların gereksinimlerini ve gerçekliklerini yok sayan ya da kıyısallaştıran, ataerkil değerlerle yüklü bir temel üzerine oturduğu öne sürülmektedir. Amaç, bu toplumsal cinsiyet yanlılığının nasıl ortaya çıkıp sürdüğünü göstermenin yanı sıra, toplumsal cinsiyetlere duyarlı bir değişimin gizilgücünü araştırmaktır. Kentsel çevrenin, kent tarihinin başlangıcından bu yana cinsiyetçi bir doğaya sahip olduğu savından yola çıkılmakta, modern kent planlaması disiplininin bu doğayı devralıp yeniden ürettiği kabul edilmektedir. Bu yeniden üretim, planlamanın uygulamasında olduğu kadar, onun ekonomi politiğinde ve üst-kuramında da kendini göstermektedir. Bilgi-kuramsal ve yöntembilimsel sorunlar üst kuram düzeyinde ele alınırken, ekonomi-politik yaklaşımda kent planlamasının kapitalist toplumlardaki anlamı ve doğası sorgulanmaktadır. Uygulama düzeyinde planlıların ve kenttaşların planlama süreçlerindeki eylem ve davranışları, hangi koşullarda ve bağlamlarda etkinlikte buldukları ve bu süreçlerin çıktıları araştırılmaktadır. Sonuçta, feminizmin bu düzeylerin her birine yönelttiği eleştiriler, kent planlamasında ve kenti inceleme konusu yapan öteki disiplinlerde yeni bir bakış açısının ve yeni bir felsefenin gerekliliği vurgulanmaktadır.

Gender and Urban Planning

Abstract

This study claims that traditional urban planning is based on patriarchal values which neglect or marginalize women's needs and realities. The aim of the study is to expose how this gender-biased structure is maintained and to search the potentiality of change towards a gender-sensitive planning. Since the beginning of urban history, urban environment has a gender-biased nature which is inherited and reproduced by modern urban planning. This reproduction is not only realized through the practice of planning but it can also be observed at levels of economy-politics and meta-theory. At the level of meta-theory, epistemological and methodological problems of positivism and masculinist rationality are discussed. The approach of economy-politics searches the meaning and nature of urban planning and the place of women in the structured environment in capitalist societies. Not only the outputs of planning processes, but also the actions and attitudes of planners and citizens through these processes are examined at the level of planning practice. Feminist critiques of these levels emphasize that a new perspective and a new philosophy for urban planning and for the other disciplines which study the city, is a necessity.

Toplumsal Cinsiyet ve Kent Planlaması

1) GİRİŞ

Kent planlaması da feminizm de modern zamanlarda ortaya çıkıp gelişmiş iki önemli toplumsal harekettir. 1850'lerde, ücretli çalışma yaşamına ve politikaya katılım, eşit işe eşit ücret, eğitim gibi hakların çevresinde örgütlenen ve genellikle, aydınlanmacı-liberal feministlerin öncülüğünü üstlendiği Birinci Dalga Kadın Hareketi (DONOVAN, 1997: 15-69), kurumlaşmış-resmi bir kent planlaması dizgesinin henüz kurulmadığı bir dönemde sesini duyurmuştur. Bunun yanı sıra, ağırlıklı olarak, kamusal alana çıkmayla ilgili istemlerde yoğunlaşmış özel alanı büyük ölçüde sorgulama dışında bırakması, aydınlanma geleneğine sıkı sıkıya bağlılığı gibi özellikleri, Birinci Dalga Kadın Hareketi ile kent planlaması ya da kentsel yapı çevre arasında eleştirel bir ilişki kurulmasına pek elvermemektedir.

"Özgürlük, özgürleşme" kavramları çevresinde örgütlenen İkinci Dalga Kadın Hareketi, bu kez, kurumlaşmış bir kent planlaması geleneğinin yerleşmiş olduğu bir dönemde, 1960'larda devrim kazanmıştır. Ne var ki, bu hareketin içindeki öncü kadınların çoğunun sanat ya da toplumsal bilim alanlarından geliyor olmaları, hareketin mekana ve teknik konulara yönelik ilgisini sınırlı kılmıştır. Nitekim bu dönemde kent planlaması, mekanı büyük ölçüde teknik, apolitik, yansız, nesnel olduğunu savladığı bir bakış açısından ele almaktaydı (LEFEBVRE, 1997: 339-40).

Ancak son 15-20 yılda mekana yönelik feminist eleştiriler ve sorgulamalar ortaya çıkmaya başlamıştır. Kent planlaması, mimarlık, coğrafya gibi alanların hem eğitiminde hem mesleklerinde kadınların sayısal artışı; bu disiplinlerin kendi içinde de "teknik bakış"ın ya da "mekanın bilimi" anlayışının köklü eleştirilere uğraması; iktidar ile mekanın düzenlenişi arasında ilişki kuran bakış açılarının ortaya çıkması¹; 1970'lerin ortalarından başlayarak eko-feminizmin

1 Özellikle Foucault'nun ortaya koyduğu bakış açısı, hem iktidarı gündelik yaşamın bütün düzlemlerinde yeniden tanımlamış hem de mekan ile iktidarın ilişkilendirilmesine katkıda

gelişmeye başlaması²; 1990'lara gelindiğinde post-modernizm tartışmaları çerçevesinde mekanın, mekan-zaman ilişkilerinin ve kimlik sorununun önemli bir yer tutması gibi etmenlerin mekana yönelik feminist ilginin gelişmesinde etkili olduğu düşünülebilir. Bu ilgi doğrultusunda, "feminist coğrafya akımı"³ kayda değer bir gelişme göstermiş, kadınlar ve planlama hareketi Batıda etkili olmaya başlamış ve antropolojik ve kültürler-arası feminist araştırmaların pek çoğuna önemli bir boyut olarak mekan eklenmiştir. Bütün bu gelişmelerden yola çıkan bu çalışmada, feminizm, kentsel yapıyı çevrenin değerlendirilebileceği bir prizma olarak rol üstlenmekte ve stratejik olamasa bile pratik toplumsal cinsiyet çıkarlar⁴ doğrultusunda kentsel yapıyı çevreyi değiştirme arayışının bir itici gücü olarak ele alınmaktadır.

Burada, ilk olarak, kentin, cinsiyetçi bir yapıya çevre sunduğu savunulmaktadır. Bu önermeye bağlı olarak, kent planlamasının, başka işlevlerinin yanı sıra, kentin cinsiyetçi "doğa"sını yeniden üretme ve sürdürme işlevini de üstlendiği öne sürülmektedir. Çalışmanın çevresinde döndüğü temel sav; kent planlamasının, tarihinde, felsefesinde, örgütlenmesinde ve politika yönelimlerinde, kadınları, onların yaşamlarından ve varoluşlarından kaynaklanan gerçeklik tanımlarını ve gereksinimlerini yok sayan, kıyısallaştıran (marjinalleştiren) ya da ikincilleştiren, ataerki (patriyarkal)⁵ değerlerle yüklü bir

bulunmuştur. Belirtmek gerekir ki, Derrida'nın yanı sıra Foucault'nun da feminist düşünceye, özellikle de Fransız feminist kuramı üzerinde önemli etkileri olmuştur (BOYNE, 1998). Bunun başlıca nedenleri, Foucault'nun soykütünel yaklaşımı (genealogy), farklı olanın sesini duyurması gereğine inancı, ayrıcalıklı konulara karşı çıkışı ve son yapıtında (FOUCAULT, 1988; 1993; 1994) cinsiyet ile iktidar sorunlarını bir arada işlemiş olmasıdır.

- 2 Ekoloji ile feminist düşüncenin, çevre hareketi ile kadın hareketinin kesişme noktasında duran, doğa ile kadının baskı altına alınması arasında koşutluk kuran ve yerküreyi tehdit etmekte olan modern bilimsel, teknolojik, endüstriyel ve askeri dizgeleri yaratmakta başlıca rolü ataerkiye veren bir akım.
- 3 Fiziksel coğrafya bir yana, toplumsal ya da davranışsal coğrafyanın da toplumsal cinsiyetler karşısında yansız görünmekle birlikte, erkekleri incelediğinden yola çıkan; birincil odak noktası olarak, kadınların "görünür kılınması, haritaya yerleştirilmesi"ni alan ve coğrafi araştırmalarda kadınların ihmalinin ya da gözden kaçırılmalarının nedenlerini de sorgulayan akım. ("Kadınlar için coğrafya" değil de "coğrafya için kadınlar coğrafyası" eğilimine yakın durmakla birlikte, uluslararası alanda bu konuda yapılmış yayınların temel tezlerini özetleyen bir Türkçe ilk yayın için bkz. (ÖZGÜÇ, 1998).
- 4 Bu ikisini kesin bir çizgiyle birbirinden ayırmak her zaman olanaklı olmasa da, kadınların pratik toplumsal cinsiyet çıkarı, "ataerki, cinsiyet ayrımcısı yapılar içinde varolma", stratejik toplumsal cinsiyet çıkarı, "ayrımı ve ataerkiyi koruyan ve yeniden üreten yapılarla süreçleri dönüştürme" savaşımını doğrultusunda biçimlenen çıkarlar olarak tanımlanabilir.
- 5 Gerçekte, ataerki(l) kavramı üzerine, hem feministler arasında hem de feministlere karşı, geniş bir tartışma vardır. Çeşitli nedenlerle, ataerki / patriyarki yerine, viriarka, toplumsal cinsiyet dizgesi, kadınların dizgesel boyunu eğişi .. gibi kavramlar önerilmektedir. Burada, Knoppun tutumu izlenerek, bu kavramın kullanımını sürdürülmektedir: "Ataerki kavramı

disiplin olduğudur. Kent planlamasının felsefesinde ve uygulamasındaki toplumsal cinsiyet yanlılığını ortaya koymanın yanı sıra, bu yanlılığın neden ve nasıl ortaya çıkıp sürdüğünü sorgulamak ve değişim gizilgücünü araştırmak da amaçlanmaktadır. Çalışmanın temel izleklerinin belirlenmesinin yanı sıra bu amaç da kaçınılmaz olarak birtakım sınırlılıklar taşımaktadır.

Birincisi, tekil birer erkek ya da kadın kategorisinden söz etmek her bağlamda olanaklı olmadığı gibi istenir bir yaklaşım da değildir. Böyle bir kategorileştirme başlıca iki nedenle oldukça güçtür: İlk olarak, toplumsal cinsiyet farkındalığı geliştirmiş bulunan ve ataerkil dizgenin dönüştürülmesi savaşımına katılan, en azından "karşı-güç" oluşturmayan erkeklerin varlığının yanı sıra, bu özelliklere sahip olmayan kadınların yaşamın her alanında olduğu gibi planlama disiplininin ve kentsel yapıyı çevrenin içinde de varlığı yadsınamaz bir gerçektir. İkinci olarak, toplumsal cinsiyetin yanı sıra, sınıf, ırk, etnisite, gelir durumu, din gibi etmenler de toplumsal farklılıkların oluşumunda etkili öğelerdir. Dolayısıyla, bunların birbirini çapraz kesen etkileri, tekil kategorilerin varsayılmasını güçleştirmektedir. Bununla birlikte, bu iki neden, ataerkil toplumdaki yapısal konumları nedeniyle kadınların yapıyı çevreyle ilişkili ortak birçok sorunları olduğu ya da ataerkil değerlerin kentsel mekansal düzenlemelerde anlatımını bulduğu savını ortadan kaldırmaya yeterli değildir.⁶

İkinci sınırlılık, kent plancılarının etkinlik alanının ve erkinin kısıtlı olmasından kaynaklanmaktadır. Her biri "aynı" ataerkil inançların etkisi altında olsa da planlama kuramcı ve uygulayıcılarından başka mimarlıktan mühendisliğe ekonomiden politikaya kadar başka birçok disiplin ve meslek, yanı sıra yerel topluluk girişimlerinden yerbetimsel (topografik) özelliklere kadar pek çok etmen yapıyı çevreyi etkilemektedir. Buna, yapıyı çevrenin modern kent planlaması döneminin öncesine giden bir tarihsel boyutunun bulunması da eklenebilir.

Üçüncü ve en önemli sınırlılık, mekansal olanın dönüşebilmesinin büyük ölçüde, mekansal olmayanın dönüşebilmesine bağlı olmasıyla⁷ ilişkilidir. Dönüşmesi gereken, binlerce yıllık ataerkil gelenektir. Oysa, burada tartışılacak

altında, [kadınlara boyun eğdirilişinin sistematik pratiklerine] göndermede bulunulması, piyasa toplumunda emeğin sermaye tarafından baskı altına alınmasına 'kapitalizm denmesinden daha 'uygunsuz' değildir. Her iki kavramın da analitik sınırlarını tanımak koşuluyla..." (KNOPP, 1992: 654).

- 6 Greedin belirttiği gibi, "bir kadın planlama şefi olabilir, ama gece caddede yürüdüğünde yalnızca sıradan bir kadındır" (GREED, 1994: 36).
- 7 Bununla kastedilen, ikisinin birbirinden ayırd edilebileceği ya da ikisi arasında tek yönlü bir belirleme ilişkisi olduğu değildir. Kuşkusuz, aralarında karşılıklı bir etkileşim söz konusudur. Bu nedenle, mekansal olanın dönüştürülmesi arayışının mekansal olmayanın dönüşmesinde ne gibi etkilere sahip olabileceği de sorgulanmaya çalışılacaktır. Bununla birlikte, Altusser'den ödünç alınmış bir anlatımla "son kertede", toplumsal ve tarihsel olanın belirleyici olduğu düşünülmektedir.

olan salt, bu tarihsel kalıtın kentsel yapılı çevreye ve kent planlaması geleneğine eklenmiş biçimidir. Bir başka anlatımla, kent planlamasına, kentin cinsiyetçi "doğa"sını dönüştürmesi öz görevini yüklemek, ondan "mucizeler" beklemek anlamına gelir. Bunun gibi, "kadınların kurtuluşu mekanın dönüşümünden geçer" gibi bir anlatım içine girmek sorunun çok boyutluluğunu göz ardı etmek anlamına gelir. Toplumsal cinsiyet gündelik yaşamın her alanında ve hemen hemen bütün bilimsel disiplinlerde içeriği ve biçimi belirleyici bir etmendir. Kent planlaması ve yapılı çevre, bu bileşenlerin yalnızca bir tanesidir. Dolayısıyla, yukarıda da belirtildiği gibi, çalışmada değişim önerilerinden çok değişim gizilgücü araştırılacaktır.

II) Kent Planlaması Sürecine Kadınların Katılımında Kısıtlılıklar

Bu bölümde "katılımın kısıtlılığı", kadınların kent planlamasının uygulama sürecinde etkin olarak rol almalarının kısıtlılığının ötesinde modern kent planlamasına devredilen tarihsel kalıttan kadınlara düşen payın ne olduğu, kent planlamasının bilgi edinme ve bilgi tanımı yapma yollarının kadınların deneyimlerini içerip içermediği ve bu çerçevede, kadınların gerçekliklerinin ve gereksinimlerinin göz önüne alınıp alınmadığını sorgulamak üzere kullanılmaktadır. Bir başka deyişle, buradaki tartışma, planlama uygulamasının ötesinde, planlamanın ön kabulleriyle ve felsefesiyle ilgili olacaktır.

A) Kentsel Yapılı Çevrenin Cinsiyetçi Doğası

"...Ve birden kendimi çimenlerin üzerinde aşırı bir hızla yürüyor buldum. Ve daha o an, bir erkeğin görüntüsü yolumu kesti. Önce jaketata giymiş bu garip görünümlü nesnenin el kol hareketlerinin bana yönelik olduğunu anlamadım. Yüzünde dehşet ve öfke ifadesi vardı. Akıldan çok içgüdü yardımına koştu; o bir kilise görevlisi, bense bir kadındım. Burası çimenlik bir alandı; ileride de bir patika vardı. Çimenlerin üzerinde yürümeye, yalnızca üniversite öğrencilerine ve öğretim üyelerine izin vardı; benim yerim çakıllı patikaydı.

(...)

... Sonra birden, Lambin baktığı elyazmasının yalnızca birkaç yüz metre ötede olduğu aklıma geldi; öyle ki, dört köşe avluda Lamb'in ayak izlerini takip ederek hazinenin saklı olduğu ünlü kitaplığa varılabildirdi. ... Gerçekten kitaplığın giriş kapısına varmıştım. Kapıyı açmış olmalıyım, çünkü birden, koruyucu bir melek gibi, ama beyaz kanatlar yerine siyah bir cüppenin dalgalanmasıyla yolu kapayan kır saçlı, kibar, ama bana küçümseyerek bakan bir

beyefendi karşısında belirip eliyle geri dönmeme işaret ederek alçak bir sesle, hanımların ancak bir fakülteli eşliğinde ya da bir tavsiye mektubu ile kitaplığa kabul edilebileceklerini üzüntüyle belirtmek zorunda olduğunu söyledi.

Ünlü bir kitaplığın bir kadın tarafından lanetlenmesi, o kitaplık için hiçbir şey ifade etmez. O tüm hazineleri yüreğinin içine güvenli bir biçimde gizlemiş, saygın ve sakin, gönül rahatlığı içinde uyuklamaktadır ve benim açımdan da sonsuza dek uyuklayacaktır. Bir daha hiçbir zaman o yankılanmaları uyandırmayacak, o konukseverliği beklemeyecektim, öfkeyle merdivenlerden inerken buna yemin ettim." (WOOLF, 1992: 8-10).

"Neden kadınların içinden de bir Shakespeare çıkmadığı", kadınların "erkekler kadar" düşünme ve üretme yeteneğinin "doğaları gereği" olmadığını "kanıtlamak" üzere bıkmıp usanmadan yinelenen bir soru tarzıdır (benzeri bir biçimde, "neden bir Le Corbusier çıkarmadığımız" da sorulabilir. Greed bunu, "Büyük Avrupa" [ve Orta Doğu] Turu'na çıkan erkek bir mimar olarak dönebilirken, aynı şeyi yapacak bir kadın ancak kültürünü artırmış bir gezgin ve büyük bir olasılıkla da 'düşmüş' bir kadın olarak geri gelirdi" diye yanıtlamaktadır (GREED, 1994: 67-8⁸). Böyle bir sorunun "yersizliğini" vurgulayan Virginia Woolf, şöyle der:

"Shakespearein döneminde bir kadının Shakespeare'in dehasına sahip olması düşünülemez. Çünkü Shakespeare'inki gibi bir deha köle gibi çalışan, hiç eğitim görmemiş ve hizmet sunmakla yükümlü insanlar arasından doğmaz. İngiltere'de Saksonlar ve Bretonlar arasında doğmamıştı. Günümüzde [yüzyıl başı] işçi sınıfı arasında doğmuyor. Öyleyse nasıl olup da ... çocukluktan çıkmadan iş görmeye başlayan, anne ve babaları tarafından buna zorlanan ve yasa ile geleneğin tüm gücüyle bundan sorumlu tutulan kadınlar arasından doğsun ki?

(...)

On altıncı yüzyılda üstün bir yetenekle doğan herhangi bir kadın hiç kuşkusuz çıldırır, kendini vurur ya da yaşamını köyün dışında bir kulübede, korkulan ve alaya alınan bir yarı cadı yarı büyüücü olarak geçirirdi." (WOOLF, 1992: 56-7)

Çünkü, değil 16. yüzyılda, yüzyıl başında bile bir kadının yeri üniversitenin kitaplığı, dahası çimenlikli yolu değil, olsa olsa patikasıdır. 16.

8 Gerçekten de, Corbusier'nin yaşamını (GARDINER, 1985), yerine bir kadını koyarak okuma denemesi oldukça "ilginç" ve denemeyi yarıda kesmeye zorlayacak denli olanaksızdır.

yüzyıl Avrupa kentlerinde kitaplıklara girme ayrıcalığına sahip olan kadınlar yalnızca *kortizanlardır*⁹. Tıpkı Eski Yunan kentlerinde erkekler arası tartışma toplantılarına katılabilen ve kentin "eril mekanlar"ında bulunabilen kadınların yalnızca *hetereler*¹⁰ olması gibi. Heterer, kortizan vb. olmayan kentli kadına, açıkça ya da üstü örtülü bir biçimde yasak olan, yasak olmasa bile girişi belli koşullara bağlı tutulan kentsel mekanlar vardır. Bu mekanlar; örneğin, Eski Yunan kentlerinde tapınak, yönetim özeği ve paraların saklandığı hazine işlevlerini gören *akropolis* ya da "halk" toplantılarının yapıldığı *agora*¹¹ iken; en azından yüzyıl başlarına değin yeryüzünün bütün kentlerinde kütüphaneler, üniversite kampüslerinin belli alanları, politika ve yönetim meclisleri, klüplerin, derneklerin, kahvehanelerin çoğu, vb. kamusal alanlar; günümüzde, dinsel baskının yoğun olarak yaşandığı ülkelerde/kentlerde, girişin örtünme, doğurgan olmama ya da ancak belli saatlerde orada bulunabilme gibi koşullara bağlı kılındığı dış alanlardır (COOPER, 1997: 203).

Çağdaş feminizmin içinden doğduğu toplumsal çevre olan 20. yüzyıl kenti de öncelleri gibi keskin bir biçimde farklılaşmış toplumsal cinsiyet rollerini yansıtan ve güçlendiren bir yapıya sahiptir. "*Toplumsal cinsiyetlere özel mekansal bölünme*" ile "kadınların mekanı" ev ve komşuluk birimi ile sınırlanmıştır. "Annelik ve karılık" temelinde tanımlanan kadınlar, erkeklerin kamusal çalışma alanlarından yalıtılmış ve özel denemeye alana yerleştirilmiştir. Yeni kentler uygulaması bu mekansal bölünmenin tipik bir örneğidir (GREED, 1994: 46). Komşuluk birimi temelinde tasarılan yeni kent, özekselleşmiş (merkezi) kentten ayrı bir "kadınlar ve çocuklar bölgesi"dir. Bu mekanda ulaşılabilecek kaynaklar, bugünün ve geleceğin ücretli çalışanlarının yeniden üretimini ve boş zaman etkinliklerini kolaylaştıracak biçimde düzenlenmiştir. Toplumsal cinsiyet, kaynakların farklılaşan dağılımında her zaman için belirleyici bir ölçüt

9 Kortizan: Saraylı fahişe ya da kibar fahişe. Kortizanlar, bu konuma ulaşabilmek için hem bedensel hem de entelektüel anlamda çok sıkı bir eğitimden geçirilirlerdi. Konuyla ilgili olarak, Margaret Rosenthal'ın *The Honest Courtesan* adlı biyografik yapıtından uyarlanan (senaryo: Jeannie Dominy), 1998 yapımı *A Destiny of Her Own* filminin görülmesi önerilir. 16. yüzyıl Venedik'inde yaşayan Veronica adlı bir kortizanın yaşam öyküsünden bir kesit sunan film, mekansal ve entelektüel "özgürlüğün" bir kadından istediği bedel (bedeni) üzerine kurulmuştur. ("Özgürlük" tırnak içinde yazılmıştır; nitekim filmin bir sahnesinde, Veronica Franco rolündeki Catherine McCormack, kortizan olmayan bir başka kentli kadına, "İkimiz de kafes içinde yaşıyoruz. Yalnızca benim kafesim biraz daha geniş" der. Bu, görece ve ancak" erkeklerin dünyasından ödünç alınan" bir özgürlüktür. Filmin ikinci yarısında Veronica engizisyon mahkemesine çıkacak ve ona özgürlüğünü ödünç veren bütün "suç ortakları" "susmayı yeğleyeceklerdir.)

10 Artemis ve Afrodite tapınaklarında, soylu erkeklerle cinsel hizmet veren sürekli rahibeler. Bu rahibeler daha sonra, tapınaktan ayrılarak, topluma karışmış, "heterer" (fahişe) olmuşlardır. Aile, soyu belli "insan üretim merkezi" iken, heterer aile dışı ilişkilerin tarafıdır (ŞAHİN, 1998: 15-6).

11 Buna karşılık, "pazar yeri" işleviyle agora'da kadınlar türlü malların satışını yapabilmektedirler.

olduğundan, "kadınların mekanı", "kadınların işi" olarak tanımlanan etkinliklerin gerçekleştirilmesi için gerekli toplumsal kaynakları sunmuştur (MACKENZIE, 1989a: 109-10; 1989b: 46-54; KAYASÜ, 1996: 142-3).

Kadınların, özellikle yoğun olarak ücretli çalışma yaşamına katılmaya başladıktan sonra, kentsel yapıyla çevreyle ilişkili olarak karşılaştıkları güçlükleri, korelatif mekansal ve davranışsal bir çerçevede araştıran feminist çalışmalar, kadınların yol üzerinde daha çok durdukları için daha kısa mesafeli yolculuklar yaptıkları, ortalama olarak daha düşük gelire sahip olduklarından daha az devingenlik içinde buldukları, özel otomobil sahipliği ve kullanımı oranlarının çok düşük olduğundan toplu taşıma araçlarını daha çok kullandıkları gibi saptamalarda bulunmuştur. Mackenzie'nin belirttiği gibi, ortaya çıkan bu sonuçlar görgül olarak doğrudur, fakat kuramsal açıklama için yeterli değildir (1989a: 113). Yapılan saptamalar, gerçekte, *'asıl sorunun birer göstergesi'*dir. Sorulması gereken temel sorular, kadınların yaşamlarının neden bu biçimde kısıtlandığı, mekansal kalıpların ve kaynakların farklılaşan dağılımının kökeninde hangi toplumsal süreçlerin yattığıdır. Böylece feministler, mekansal sorunların ötesine bakarak, toplumsal kökenlerini araştırmaya başlamış ve bu bölüm boyunca ipuçları verilmeye çalışılan *"bölünmüş kent"*e ulaşmışlardır. Wekerle, Peterson ve Morleynin yanı sıra birçok feminist coğrafyacı ve planlamacı, cinsiyetçi açıdan ayrılmış kamusal-özel karşıtlığının, modern kapitalist toplumların temelinde olup kent planlaması ve tasarım kararlarıyla güçlendirildiğini ortaya koymuşlardır (aktaran MACKENZIE, 1989a: 113)¹².

B) Bilgi Kuramı ve Yöntembilim Eleştirileri

Ancak kadınlara karşı erkek olunabilir.

Pierre Clastres

*İnsanlıkla kendisini özdeşleştiren bir erkekliğin
en eski sosyal hedefi, kadına karşı varolabilmektir.*

Cemal Bali Akal

Planlama kuramı, üç farklı düzlemde ele alınabilir: Birincisi üst kuram, ikincisi planlamanın ekonomi-politiği ve üçüncüsü, planlama uygulamasıdır (SANDERCOCK/FORSYTH, 1992: 49-50). Bu başlık altında ele alınan bilgi-kuramsal ve yöntembilimsel sorunlar, üst kuram düzeyinde yer

¹² Kamusal - özel alan karşıtlığının feminist eleştirisi çerçevesinde kentsel mekânın değerlendirilmesi bir başka çalışmanın konusu olarak ele alındığından (ALKAN: 1999), bu çalışmada üzerinde ayrıntılı olarak durulmamaktadır. Kamusal-özel ayrımının toplumsal cinsiyetçi doğasıyla ilgili temel tartışmalar için şu kaynaklara bakılabilir: (Pateman, 1989b; ACKELSBURG /SHANLEY, 1996).

almaktadır. İzleyen bölümde değerlendirilecek olan ekonomi-politik yaklaşım, kent planlamasının kapitalist toplumlardaki "doğasını" ve anlamını sorgular. Uygulama düzeyinde, plancıların planlama süreçlerindeki eylemleri ve davranışları, hangi koşullarda ve bağlamlarda etkinlikte buldukları ve bu süreçlerin çıktılarını araştırılır. Her üç aşamada da toplumsal cinsiyet sorunsalı vardır. Bu sorunsal, "kadınların ekonomik konumu, yapılı çevre içindeki yerleri ve devinimleri, kapitalist üretim ile ataerkil ilişkiler arasındaki, kamusal alanla özel alan arasındaki bağlantılar, kadınların dünyayı algılama biçimleri, ne gibi iletişim yollarını daha rahat kullandıkları" gibi izlekler çevresinde biçimlenmektedir.

Feminizmin kent planlaması sürecine kadınların katılımının sınırlılığınaya yönelik olarak getirdiği eleştiriler, gerçekte, planlamada ve daha geniş olarak, toplumsal bilimlerde benimsenen geleneksel bilgi kuramı ve yöntembilime yöneltilen eleştirilerde temelini bulmaktadır (SANDERCOCK/FORSYTH, 1992: 51-2). Feminist bilgi kuramı ve yöntembilim eleştirisi, araştırma yapılması, bilgiye ulaşılması, kuramların oluşturulması ile iktidar arasındaki ilişkiyi vurgular. İktidarın, "anlamı", "gerçekliği" ve "nesne alanlarını" kurma, "ussal" olanı "us-dışı"nın ve "öteki"nin karşıtlığında tanımlama yollarından biri de bilimsel bilgi üretimidir. Bu üretim sürecinde genel eğilim, farklı deneyimlere dayanan bilgi türlerini gözardı etmek; bunun yanı sıra, araştıran ile araştırılanı, nesnellik üzerine oturan ve sıradüzensel (hiyerarşik) ayrılığa dayanan bir ilişki içinde tanımlamak yönünde olmuştur. Eril ussallık, "kendisini bedeninden, duygularından, değerlerinden, geçmişinden vb. ayırabilen, kendisinin ve düşüncelerinin özerk, bağlamdan özgür ve nesnel olduğuna inanan bir "bilen" varsayımına dayanır. Herhangi bir toplumsal konum tarafından sarsılamayacağı düşünülen "nesnellik", bu tür bir ussallığın kendisini "evrensel" saymasına olanak tanır (ROSE, 1993: 7).

Buna karşılık, feminist bilgi kuramı ve yöntembilimi her şeyden önce, sıradüzensel ayrılığın içinde barındırdığı ikiliklere ve karşıtıklara kuşkuyla yaklaşmaktadır. Böyle bir düşünme ve bilgi üretme tarzının erkek egemen bir değerler sıradüzeni içine yerleştirilmiş bir egemenlik, baskı altına alma mantığı üzerinden işlediği düşünülmektedir. Us/us-dışı, özne/nesne, akıl/duygu, bilim/halkın bilgisi, zihin/beden, uygarlık-kültür/doğa gibi ikiliklerden birinciler erillige, ikinciler dişillige atfedilir. Feminizm, bu geleneksel kuramsal bölünmelerin kökenlerini ve belirtilerini sorgularken, sıradüzensel ayrılık yerine ilişkiselliğin önemini vurgulamakta, "gerçekliğe bütünsel, bağlamsal bir hem/ve yaklaşımı"¹³ sunmaktadır. Bununla bağlantılı olarak, "her bir ayrı varlığın kendi çevresine göre tanımlandığı ve gözlemcinin konumsal göreliliğine tabi bir bağlamsal ağ"

13 Böyle bir yaklaşım, "duruş noktası" bilgi kuramı olarak da adlandırılmaktadır (HARTSOCK, 1996: 43).

gözetilerek, nesnelliğin her zaman olanaklı, dahası istenir bir durum olmadığı savunusu getirilmektedir (DONOVAN, 1997: 339, 345). Nesnellik yerine "karşılıklı-öznellik", monolog yerine diyalog, araştırılanın nesneleştirilmesi yerine araştıran-araştırılan ilişkisinin daha görünür kılınması önerilmektedir.

Kuşkusuz, pozitivist bilgi kuramını eleştirenler yalnızca feministler değildir. Kuhn'dan ve Polanyi'ye, Feyerabend'den Foucault'ya değin geniş bir eleştirel kuram vardır. Genel olarak pozitivist bilgi kuramı olduğu gibi, özel olarak pozitivist coğrafyanın ve kentsel mekan çalışmalarının 'mekansal fetişizmi' de 1960'ların sonlarından bu yana, hümanist, yapısalcı ve Marxist bakış açılarından eleştiri konusu yapılmaktadır. Bu eleştiriler, toplumsal süreçlerle mekansal biçimler arasındaki ilişkilerin incelenebileceği yeni yöntemlerin geliştirilmesine katkıda bulunmuştur. Ne var ki, bu eleştiriler doğrultusunda geliştirilen yeni bakış açıları ve yöntemler çoğunlukla, sınıf eşitsizliği üzerinde yoğunlaşarak, öteki eşitsizlik sorunlarını, özellikle de bütün eşitsizliklerin kökeninde olan toplumsal cinsiyet eşitsizliğini (AKAL, 1994: 20) gözardı etme eğiliminde olmuştur.

Feminist eleştirinin özgüllüğü, kadınların deneyimlerini dışlayan ya da ikincilleştiren egemen bilgi tanımlarının ve araştırma yöntemlerinin getirdiği yabancılaşmanın üstesinden gelmeye çalışmasından, erkekler üzerine yapılan ya da erkek deneyimlerine dayanan araştırmaların ve bilgi tanımlarının evrenselliği (bütün insanlığı temsil edebileceği) anlayışının karşısında durmasından kaynaklanmaktadır (MCDOWELL, 1993b: 306-10)¹⁴.

Kuramsal konumunu '*feminist neo-weberyen*' olarak tanımlayan C. Greed, ataerkinin mekan üzerinden yeniden üretilişinin dinamiklerini araştırırken, planlamanın geleneksel eril düşünceden devraldığı ikilikçi-sıradüzensel kavramlaştırmalara büyük önem atfetmektedir (9-13)¹⁵. Kent planlamasının, erkeklerin dünyasında kadınların yeriyle ilgili ataerkin inançlardan devralıp benimsediği ve mekansal bölünmelerle varlığını sürdürdüğü birçok "bilimsel" karşıtlık vardır: Kamusal/özel, çoğunluk/azınlık, aynı/farklı, nesnel/öznel, işyeri/ev, üretim/tüketim, düzen/kaos, planlı/planlı olmayan, ekonomi/

- 14 Nitekim, kenti temel sorunsal olarak alan disiplinlerin İngilizce yazınına bakıldığında, başka birçok disiplinde olduğu gibi, "man" sözcüğünün kadınları da içerecek biçimde kullanıldığı görülür. Sorun, basitçe, "woman & man" kullanımından "tasarruf etmek" değildir. "Man" dendiğinde, gerçekten de toplumsal cinsiyet farklılıkları dikkate alınmamakta, erkek deneyimleri bütün insanlığın deneyimini "açıklamak" için kullanılmaktadır.
- 15 Greed, bu ikilikçi kavramlaştırmalar çerçevesinde, "modern, següler" planlama anlayışı ile dinsel dizgeler arasında bir koşutluk kurup bu kavramlaştırmalar üzerine oturan düşünüşü, "*planlama kabilesinin alt-kültürü*" olarak adlandırırken, Sandercock ve Forsyth, planlamacıların çalışmalarına rehberlik eden eril-egemen kuramlar, ölçünler ve ideolojiler bütünü, "*planlamacıların iç kültürü*" olarak adlandırmaktadır. Bu iç-kültür, daha geniş bir eril kültürün yanlılığını yansıtmaktadır (54-5).

kültür, profesyonel/kişisel, yapılı çevre/doğa, insan (erkek)/doğa, kent özeği/yörekent...vb.

Gerçekte, gündelik yaşamda bu karşıtlıkların her iki yanı karşılıklı ilişki içindedir ve çoğu kez içiçe geçer. Öte yandan, karşıtlık olarak sunulan bu ikilikler sıradüzensel değil, yalnızca farklı olabilir. Ayrıca, değişmez de değildirler; iki yandan birine tahsis edilen etkinlik ya da kullanım zaman içinde değişebilir. Ne var ki, bu bölünmeler doğal olmamalarına, bütün geçirgenliklerine ve değişkenliklerine karşın, planlama sürecinde, özellikle bölgeleme aracılığıyla sürdürülür. Kamusal/özel ayrımı, hem soyut hem de mekansal anlamıyla, bu süreçte önemli bir yere sahiptir. Sorun odur ki, planlamacılar, bölgelemede olduğu kadar öteki uygulamalarında da kamunun varsayılan gereksinimlerini karşılamak üzere etkinlikte bulunurlar. Kadınlarsa, genellikle bu "kamu"dan dışlanan, "özel alan/olan"la birlikte anılanlardır (GREED, 1994: 34-5).

Toprak kullanımı bölgelemesi, 19. yüzyılda, görünüşte kamu sağlığı gerekçesiyle, oturma alanlarını endüstriyel alanlardan ayırmak için savunulmuştur. Madalyonun görünen yüzü bu ise, görünmeyen yüzü, tarihsel çizgiyle de tutarlı bir biçimde bu ayrıştırmanın kamusal ile özeline, buna koşut olarak da kentteki eril ve dişil alanların bölünmesine denk düştüğüdür. Bu bölünme, bir dizi kentsel sorunu denetlemenin ve çözmenin bir yolu olarak kullanılagelmiş, fakat bir yandan da "yönetilebilir" bir gerçeklik yaratmanın bir yolu olarak ikilikçiliğin önemine olan inancı derinliklerinde barındırmayı sürdürmüştür (GREED, 1994: 40-1).

Planlamacılar, doğal süreçlere ve "öteki" insanların ussal etkinlikte bulunabileceğine ilişkin olarak köklü bir güvensizlik içindedirler. Planlamacı, 'doğa ana'nın ya da 'insan doğası'nun neden olduğu düşünülen sorunları keşfetmeli, yenmeli ve denetlemelidir. Bu inanışla planlamacı, toplumu, yerküreyi ya da kenti "felaket"ten koruyabilmek için "mükemmel" olmayan bir dünyaya müdahale etmeyi bir zorunluluk olarak görür. Kent planlamasının, uzun bir süre, nüfus planlamasıyla, *öjeniksle* ve sömürgecilikle bağlantılı olarak varlığını sürdürmüş olması da arı/katışık ve düzen/kaos karşıtlıkları çerçevesinde, bu müdahaleciliğin bir yansıması olmuştur. Oysa, Michael Currynin coğrafyanın "*arkitektoniği*"ni vurgulamasına benzer bir biçimde (aktaran ROSE, 1993: 7), Greed de planlamayı, "sorun çözmeye" ya da "toplumu felaketlerden korumaya" yönelik olmaktan çok, gerçeklikleri kurmaya ya da varolan gerçeklikleri yeniden düzenlemeye ve mekana yüklemeye yönelik bir etkinlik olarak tanımlamaktadır (11-3). Modern zamanlarda, özellikle, bilgisayar destekli tasarım (CAD) ve coğrafi bilgi sistemleri (GIS) gibi araçların kullanımı güvenli, denetlenebilir ve yapay bir gerçeklik yaratmayı kolaylaştırmakta ve tasarımcının "görmeyi istemedikleri"ni görünmez kılmaya yaramaktadır (69). Kent planlamasının gelişimi boyunca ütopyacı bir akımın varlığı da hem yeni

gerçeklikler yaratma hem de varolan gerçekliklerden kaçma isteğinin bir göstergesidir. Planlamacıların topluma ve mekana müdahalesini meşrulaştıran sorunlar özenle seçilir ya da bir sorunun ancak "öncelikli, birincil" görülen yönleri ön plana çıkarılır. Bu süreçte, eril ikiliklerin "öteki" yanında yer alanların gerçeklikleri ve gereksinimleri silinir (GREED, 1994: 52-5, 61).

C) Kent Planlamasının Ekonomi-Politiği

peçete koleksiyonu yaptığımızdan beri kadınız. oğlan çocuklarının yere çivi atarak oynadıkları oyunu öğrenmeye çalıştığımızdan beri de, daha çok. ... hiçbir kadının bütünlüklü bir öyküsü olamayacağını düşünüyorum durmadan. çünkü bütünü, bizlerde bütün için yola çıkanlar, parçalara böldüler. sonra onlar da bölündü. öykülerimizi artık kuramıyoruz. hiçbirimizin serim, düğüm ve sonucu olmadı. kadınların, küçük, komik acı öyküleri vardı. öyle ya, peçete koleksiyonu yapan bir cinsten ne beklenebilir ki? sizce kaç erkek biliyordur kadınların küçükken peçete koleksiyonu yaptığını?

Ece Temelkuran

Toplumbilimcilerden farklı olarak, coğrafyacılar ve planlamacılar, "küçük-ölçeği" gözardı ederler ve "özel alanı", "içeride" olup bitenleri, tekil yapıların içinde süregiden toplumsal ve mekansal ilişkileri ilgi alanının dışında bırakırlar. Coğrafyacıların ve planlamacıların ilgisi ve çalışma alanı, "dışarıda", kurumların, yerlerin, alanların ve bölgelerin "kamusal" dünyasında gelişen süreçlere ve kalıplara yöneliktir. Evin kapısının önüne gelindiğinde planlamanın görevi sona erer ve aile içi işbölümüyle, hane içindeki erk ilişkileriyle ya da ev içinde harcanan emekle ilgili sorunlar gözardı edilir (MCDOWELL, 1989: 138-42). Gerçekte böyle bir cinsiyet körü yaklaşım, "sınıf"ın, nüfusun farklılaşan gereksinimlerinin temel belirleyicisi ve planlama politikalarının anahtar kavramı olarak görülmesinden kaynaklanmaktadır. Oysa, sınıf kavramının kendisi başlı başına toplumsal cinsiyet kodlamalarıyla yüklü bir kavramdır (KNOPP, 1992: 652-8). Bu kodlamalar, egemen yaklaşımlarda olduğu gibi bir yana bırakıldığında da sınıfın kadınlara uygulanabilirliği son derece tartışmalıdır. Sermaye/işçi, burjuva/proleterya, üretken/asalak, sömürülenler/sömürülenler gibi karşıtlıklarda, dışarıda çalışmayan kadın nereye yerleştirilecektir?

Özellikle, ekonomik coğrafyaya ve kent planlamasının ekonomik boyutuna temel oluşturan "çalışma" kavramı pek çoğunlukla ücretli işgücü ile eşanlamlı olarak kullanılır. Ev içi çalışma geleneksel olarak, çalışma kavramının dışındadır. Liberal ve neo-liberal ekonomistlerin yanı sıra, Marxist ve neo-Marxist ekonomistler de kentin kullanımı üzerinde önemli etkilere sahip olmasına karşın, kadınların ev içinde, gerek yeniden üretici gerekse gelir getirici işlere yönelik olarak harcadıkları emeği gözardı etmişlerdir. 1970'lerde kentsel

kuram, "toplu tüketim" kavramı çevresinde yeniden yapılandırılmış olmasına karşın (CASTELLS, 1997), emeğin toplumsal yeniden üretimini desteklemek üzere devletin sağladığı konut, ulaşım ve sağlık gibi hizmetleri içine alıp ev içi emekle sağlanan malları ve hizmetleri gözardı eden bu kavramın tanımı da kadınları dışarıda bırakmıştır. Sonuç olarak, ailenin ve ataerkinin rolü dışlanmıştır.

Ekonomi kuramlarında ev içi çalışma ve bu tür çalışmanın ücretli çalışmayla karşılıklı ilişkisi gözardı edildiği gibi, geleneksel politika kuramlarında da kişisel/özel yaşamın politik "doğa"sı gözardı edilir. Buna karşılık, feminist ekonomistler, "kişisel olan yalnızca politik değil, aynı zamanda iktisadidir" savsözüyle ortaya çıkmakta (SERDAROĞLU, t.y: 90-5) ve politik çözümlemenin kamusal'a hapsedilmesinin yanı sıra, emeğin, ekonomi ile toplumbilim arasında disiplinler bölünmeye uğratılmasına da başkaldırmaktadırlar. Bu karşı çıkışın temeli, kadınların ev içindeki sorumlulukları hesaba katılmaksızın emek pazarındaki ve kentsel mekanlardaki konumlarının anlaşılamayacağıdır (MCDOWELL, 1989: 148).

"Kadınlar ve planlama" hareketinin ve feminist coğrafyanın hanenin kapısını açması gerçekte, geleneksel kent kuramlarına bir başkaldırıdır. Ne Tönnies'in kamusal-kentsel yaşam ile köy topluluğunun "özel alanı"na karşılık gelen *Gemeinschaft / Gesellschaft* ayrımı ne de Wirth'in ya da Sjoberg'in endüstriyel-kent/endüstri kenti ayrımı kadınları konumlandırmak için yeterince bir şey ifade etmektedir (aktaran GREED, 1994: 38). Öte yandan, McDowell'in da belirttiği gibi, Chicago Okulu'nun (Burgess'in çemberleri ya da Hoyt'un sektörleri) ve neo-klasik ekonomistlerin modellerinde (Alonso ve Muth) de kadının yeri yoktur (1989: 143-4). Bu modellerde çözümleme birimi ya hanehalkı ya da bireydir. Her durumda, bu birim ya da kişi cinsiyetsiz görünmekle birlikte, gerçekte, kent özeğindeki çalışma etkinliğiyle yörekentteki evinde dinlenme etkinliğini, olanaklı olan en az maloluşla birleştirmeyi erekleyen erkek çalışandır. Söz konusu modeller, farklı öncelikleri ve konumları olan kadınlarla çocuklar için herhangi bir düşünce geliştirmiş değillerdir. Onlar, "veri kabul edilenler"dir.

Bu "veri kabul edilenler" çerçevesinde, özellikle konutun ve konut alanlarının kentin bütünlüğü içinde tasarlanma biçimi, başlı başına, geniş bir feminist eleştiri yazını oluşturmuş, bu "mekanların tasarlanma ve düzenlenme biçimlerinin kadınları olumsuz etkileyecek şekilde belirlendiği bir politik ekonomi" tanımlanmıştır (aktaran DANDEKAR, 1996: 37-8). Feminist mekan eleştirilerini içeren bu geleneğin yapıtlarında köktenci savlar öne sürülmektedir. Modern mimarlığın, çevreden yalıtılmış ve içindekileri de yalıtan konut tasarımının kadının üzerindeki hanehalkının bakımını da içeren yeniden üretici yükü saltıklaştırdığı ve erkek yapımı çevrenin özel ve kamusal mimarlığında toplumsal cinsiyete dayalı tasarım ayrımcılığı yapıldığı bu savlardan bazılarını

oluşturmaktadır. Ne var ki, bu ve benzeri feminist çalışmalar, ilgili mesleklerin ve disiplinlerin görüşlerinde toplumsal cinsiyetin kıyasal bir konu olarak kalmasını engelleyebilmiş ve politika geliştirenlerin yaklaşımlarını da fazlaca etkileyebilmiş değildir. Hane içi cinsiyetçi işbölümü sorgulanmadığı gibi, değişen toplumsal cinsiyet rolleri ve bu değişkenliğin mekana yönelik gereklilikleri de gözardı edilmektedir.

Ev içinde, karşılıksız yeniden üretici hizmet sağlayan kadınlar bir yana, 1950'lerden bu yana artan sayıda kadın ücretli çalışma yaşamına katılmaktadır. Kadınların işgücü pazarına girişleri, kentsel toprak kullanımındaki çelişkileri açığa çıkarmakta ve mekan-zaman ilişkileri konusunda yeni sorular doğurmaktadır. Birçok kadın bir yanda ailesinin, öte yanda işgücü pazarının istemlerinin biçimlendirdiği iki "ayrı" dünyanın kıyasında yaşamaktadır. Kadınların ne ev içi çevreyle ne de kamusal ücretli çalışma çevresiyle ilişkileri erkeklerinkiyle aynıdır. Bir kere, dışarıda çalışsın ya da çalışmasın, ev içi çevrede kadınlar birincil çalışan olmayı sürdürürler. Kadın çalışanların, özellikle de evli kadın çalışanların erkek çalışanlardan çok farklı konumunu sorgulayanlar, işyeri demokrasisinin savunucuları değil, feminist ekonomistler olmuştur. Evli kadının "çifte gün"ünü oluşturan iki bileşenin görece önemleri ve bu görece önemlere dayanılarak kadının ücretli çalışan konumunun değerlendirilmesi, Eisenstein'ın belirttiği gibi, yansımaları, "çalışan anne" kavramının yaygın kullanımında bulunmaktadır (aktaran PATEMAN, 1989a: 221). Bu kavram, kadının birincil sorumluluğunun annelik, ikincil konumunun ücretli çalışan olduğu görüşünü yansıtmaktadır.

Öte yandan, birçok kadın genellikle hizmet kesiminde düşük ücretli, düşük statülü, toplumsal güvenliğin yetersiz olduğu ve kısmi zamanlı çalışmanın önemli bir yer tuttuğu "*dışıl mesleki gettolar*"da işlendirilir (MACKENZIE, 1989a: 111). Bu işlerin, çoğunlukla ev içi etkinliklerin bir tür devamı ya da "kamusal denge" niteliğini taşıması, kadınların "*gerçek çalışanlar*" olarak görülmesini engellediği gibi, ev ve topluluğun "kadınların mekanı" olduğu anlayışının sürmesini de sağlamaktadır.

Dışarıda ücretli çalışan kadının hem çalışma yaşamının kıyasında bulunması hem de asıl görevlerinin hala hanehalkıyla ilişkili olarak tanımlanıyor olması, bu kadınlar için temel sorunlardan birisini, ücretli çalışma yaşamı ile çocuk bakımı, alışveriş ve hanehalkı için gerekli öteki işler arasında hem mekan hem de zaman üzerinden kurulan ilişki çerçevesinde ortaya çıkarmaktadır. Toplumsal gönenç bakış açısından mekansal dağılım, uzaklık ve ulaşılabilirlik, kentsel coğrafyada olduğu kadar, etkinliklerini "kamu yararı"na dayandırdığını savlayan kent planlamasında da anahtar kavramlardır. Gerek kamusal gerekse özel kesimce sağlanan kaynaklarla kolaylıklara ulaşabilmede eşitsizlik ve hizmetlerin en uygun dağılımı üzerine çalışmaların uzun bir geçmişi vardır. Ne var ki, bu çalışmalar öncelikle ve yalnızca sınıfsal

çözümlemeyi temel almışlardır. Oysa, çalışması salt hane içiyle ilişkili olan kadınların sınıfsal durumlarının ne olduğu, geleneksel sınıf çözümlemeleri çerçevesinde yanıtlanamayacağı gibi, sınıfsal durumları yaşadıkları güçlüklerde nicelik farkı yaratsa da ücretli çalışan kadınlar, kentsel mekanın farklı yerlerinde düzenlenen bir dizi etkinliği sorunlu bir biçimde bir arada gerçekleştirmek zorundadır (MCDOWELL, 1989: 140-2). Bu da kadınlar için, "yitik ücretler" ve/ya da "yitik zamanlar" anlamına gelmektedir (SANDERCOCK/ORSYTH, 1992: 50).

Örneğin, alışveriş etkinliği üzerine yapılan çalışmaların çoğunluğunda hane için gerekli alışverişin kadınlarca yapıldığı ve kadınların mekanının ev olduğu varsayılır. Buna dayanarak, alışveriş modelleri oluşturulurken, oturma alanlarından alışveriş özeklerine yapılan yolculuklar temel alınır. Ücretli çalışanların öğle arasında alışveriş yapmalarını kolaylaştıracak biçimde, çalışma alanlarında, özellikle de endüstriyel bölgelerde bu tür özekler ya da yapılar genellikle yer almadığı gibi ücretli çalışma da hanehalkıyla ilgili sorumluluklarla ücretli çalışma sorumluluğunun eşgüdümünü kolaylaştıracak biçimde düzenlenmiş değildir. Gerçekte, ücretli çalışma yaşamının, ulaşım ağının ve öteki bütün kentsel toprak kullanımlarının örgütlenişinin, "her çalışanın evi çekip çeviren bir karısı olduğu" varsayımı üzerinde temellendiği rahatlıkla söylenebilir. Kentsel mekanın ve çalışma yaşamının böyle bir örgütlenişi, yalnız yaşayan, çift gelirli ya da tek ebeveynli ailelerin üyesi olan kadınlar üzerinde ciddi bir baskı yaratmaktadır.

Kadınların evdeki çalışmalarıyla işteki çalışmaları arasında köprü görevi gören pek az hizmet vardır (MACKENZIE, 1989a: 111). Maloluşu düşük ve ulaşılabilir çocuk bakımı kolaylıkları çok kısıtlıdır. Kadınların ücretli çalışması önemli ölçüde düzensiz saatlerde iken, transit güzergahlar, işinsaldır ve olağan çalışma saatlerine göre ayarlanmıştır. Ücretli işlerin nasıl düzenlendiğine bakıldığında, çalışma saatlerinin okul ya da kreş saatleriyle genellikle uyumlu olmadığı görülür. Bu durumda, çocuğu okula ya da kreşe bırakacak olan ve buradan alacak olan, onu doktora götürecek olan, "evdeki anne"dir. Böyle bir varsayım, kadının ücretli çalışma yaşamına katılması ya da katılmak istemesi durumunda, çatışan istemleri bağdaştırma zorunluluğunun bir sonucu olarak, iş seçeneklerinde önemli kısıtlılıklar yaratmaktadır¹⁶.

Kaldı ki, 1980'lerde toplumsal hizmetlere yönelik devlet harcamalarındaki azalmalar ve giderek artan kesintiler bu sorunların boyutunu farklılaştırmıştır

16 Kentsel mekan düzenlemesinin, dışarıda ücretli çalışan ya da çalışmak isteyen bir kadının gündelik zaman-mekan tablosu üzerinde yarattığı kısıtlılıklar ve onun iş seçeneklerini nasıl daralttığına ilişkin ayrıntılı bir örnek için bkz. (MCDOWELL, 1989: 140-1). Ayrıca, konuya ilişkin bazı alan araştırmalarının gözden geçirilmesi için bkz. (MCDOWELL, 1993a: 170-1)

(MCDOWELL, 1989: 144). Bölünmüş bir kentte kadınların ikili rollerini yerine getirmelerini kolaylaştıran çocuk bakımı gibi toplumsal hizmetlere yönelik kesintiler giderek, "özel, pahalı" ve "kadın çalışanlara tanınan ayrıcalıklar" olarak tanımlanmaya başlamıştır. Artan işsizliğe ve azalan hizmetlere bir tepki olarak, kadınların önemli bir bölümü ücretli çalışmalarının mekanını değiştirmiş ve genişleyen "kendini işlendirme" kesiminin en hızlı büyüyen bileşeni durumuna gelmişlerdir. Bu yeni işlerin çoğunun mekanı evdir. Tekstilde, mücevherde vb. parça başı iş gibi, önemli bir bölümü "dışarıdaki" ekonomiyle bağlantılıdır. Ekonominin sözde yeniden yapılanması, bu özelliğiyle, enformel ekonominin genişlemesini birlikteliğinde getirmektedir. Böyle bir yeniden yapılanmanın anlaşılabilmesi, üretim ile yeniden üretim arasındaki ilişkilerin üzerinde odaklanmayı ve bu ilişkilerce tanımlanan bir ölçekte çalışmayı gerektirmektedir (MACKENZIE, 1989a: 117). Ekonomik coğrafyayla ilgilenen feministler, enformel ekonomiyi, analitik olarak, üretim ile yeniden üretimin kesişme alanına yerleştirmişlerdir. Bu kesişme alanında, yerel topluluk düzeyinde çocuk bakımı, sağlık, dahası danışma gibi hizmet ağları ve evde para kazanma ağları kadınlarca ve kadınlar arasında oluşturulmakta ve sürdürülmektedir. Bu gelişmeler, üretim-yeniden üretim, kamusal hizmet-özel sunum, işyeri-ev gibi ayrımların üzerinde yeniden düşünülmesini gerekli kılmaktadır.

Belirtilen sorunların yanı sıra, kent planlaması politikalarının ilgisiz kaldığı bir başka alan, özellikle 1980lerde ve 90larda göze çarpar bir duruma gelen bazı nüfusbilimsel değişimlerdir. Kentleşme süreci, hanehalkı tiplerinde artan bir çeşitlenmeyi birlikteliğinde getirmektedir. Tek ebeveynin kadın olduğu hanehalkları, yalnız yaşayan kadınlar ve kadının aile reisi¹⁷ olduğu hanehalkları bunların içinde önemli bir yer tutmaya başlamıştır. Günümüzde yeryüzü hanehalklarının 1/3'ünün, *de facto* kadın reisi olduğu, kestirilmektedir¹⁸. Dandekar, yapılı çevreyi tasarlayan, düzenleyen ve üreten meslek çevrelerinin, ideolojik ve kültürel etmenler nedeniyle, nüfusbilimsel değişimlere kendilerini uyarlamadıklarını, özellikle " *'uygun aile' ideolojisi*"nin etkisiyle, hala belirli aile tiplerine göre konut planlanmakta ve üretilmekte olduğunu belirtmektedir (34,

17 Bu durumda, ailedeki kadınların elde ettikleri gelir erkeklerinkinden ya daha çok ya da daha güvenlidir.

18 Örneğin, ABD'de, kentsel özelelerde, kadın reisi hanehalklarının oranı, Boston, New York ve Pittsburgh'u da içeren Kuzeydoğu'da, 1980 yılında %26.6 iken, 1990'da %30'a yükselmiştir. Chicago, Omaha ve Minneapolis'i de içeren Ortabatı ABD'de bu oranlar, 1980 yılı için %24.3, 1990 yılı için %29.3'tür. Atlanta, Austin ve Houston'un da içinde bulunduğu Güney ABD'de, kadın-reisli hanehalkları, 1980'de %22.2'den, 1990'da %25.8'e yükselmiştir (GLICKMAN vd., 1996: Tablo D7).

42). Üstelik, belirtilen türde hanehalklarının çoğunluğu yoksuldur¹⁹ ve "küreselleşen" ekonomi, karşılığı ödenmeyen hane içi emek harcayan ve örgütlü olmayan enformel pazarlarda çalışan bu kadınların durumunu daha da kötüleştirmektedir. Düşük gelire güvensiz konut koşulları, çevresel bozulma, teknik ve toplumsal altyapı yetersizliği eşlik etmektedir (BEALL, 1996: 22-3).

D) Katılım Uygulamalarında Kadınların Dışlanması ya da İkincilliği

*As a child you have a doll, you see this doll sitting in her chair
you watch her face her knees apart her eyes in a secretive way,
she seems to have a life
pick up a stick dig up a crack dirt in the street, becomes a town
All of the people depend on you not to hurt them or bang the stick down,
and they seem to have a life
As a child you see yourself and wonder why you cant seem to move
Hand on the doorknob feel like a thing one foot on the sidewalk, too much to prove
And you learn to have a life...*
Suzanne Vega

Çoğulcu politika kuramı, olanak verildiğinde bütün çıkar kümelerinin eşit bir biçimde istemlerini politik düzeye yansıtabileceğini varsayar. Planlamada profesyonel iletişim, yurttaş temsili ve katılımı kuramları da benzeri bir varsayımaya dayanmaktadır. Oysa gerçekte, sınıf, ırk, etnisite, din, eğitim durumu gibi unsurların yanı sıra, toplumsal cinsiyet de bu sürece etkin ve etkili olarak katılımda belirgin eşitsizlikler yaratmaktadır. Aynı unsurlar, planlamanın eğitiminde, mesleki örgütlenmesinde ve mesleki uygulamalarında da etkisini göstermektedir. Öte yandan, toplumsal cinsiyet kaynaklı gereksinimlerin

19 Başka kaynaklarda "yoksulluğun kadınlaşması" olarak nitelenen olgu büyük ölçüde buna denk düşmektedir. Yeryüzünde yaşayan 1.3 milyar yoksulun %70'ini kadınların oluşturduğu kestirilmektedir. Bunun başlıca nedenleri, kadınların, üretim kaynaklarına, sermayeye, mülkiyete ve krediye ulaşamamaları; ekonomik ve politik karar mekanizmalarında yer alamamaları; eğitim ve bilgi kaynaklarına, teknolojiye ulaşamamaları; iş pazarında erkeklerle yarışamayıp ucuz işgücü oluşturmaları; hamile kalmaları, doğurmaları, çocuklarına, kocalarına, yaşlı ve hastalara evlerinde bakmak zorunda kalmaları olarak sayılmaktadır (TURA, 1996: 2-5). 1993'te ABD'de, kadın reisli hanehalklarının %46'sı yoksuldur. Yoksulluk, özellikle büyük-kentlerin öteklerinde ve metropoliten olmayan alanlarda yoğunlaşmaktadır (GLICKMAN vd., 1996: 13). Yoksulluk sınırının altında yaşayan hanehalklarının oranı, 1990 yılında, örneğin Boston'da, beyaz evli çiftler için %5.3 iken, beyaz kadın-reisli aileler için %42.2'dir. Bu oran zencilerde, sırasıyla, %10.8 ve %147.3'e çıkmaktadır. Chicago'da bu oranlar, beyaz evli çiftler için %7.5, zenci evli çiftler için %13.4, beyaz kadın reisli haneler için %37.1, zenci kadın-reisli haneler için %55.7; Atlanta'da, aynı gruplar için, sırasıyla, %3.9, %15.4, %26.5 ve %57.7'dir (GLICKMAN vd., 1996: Tablo P2). Burada toplumsal cinsiyet eşitsizliği ileırka dayalı eşitsizliklerin çapraz kesen ilişkisi çok açık bir biçimde gözlenmektedir.

planlama düzeyine yansıtılabilmesi durumunda bile bunlar çoğunlukla "görece önemsiz, ikincil , marjinal" olarak görülmektedir.

1) Planlamanın Dili ve İletişim Sorunları

... sessizlik,
kadınların baskı altına alışının
en belirgin biçimlerinden birisidir.
Maruja Barrig

İktidar,
insanın eyleme temel oluşturacak
her türlü söylemde yerini alabilme yetisidir
Calorlyn G. Heilbrun

Yukarıda, "bilgi kuramı ve yöntembilim" tartışmaları çerçevesinde, kadınların erkeklerden farklı yaşam deneyimlerine sahip oldukları belirtilmişti. Deneyim farklılığı, mekansal toplumsallaşmada olduğu gibi, iletişimsel toplumsallaşmada da kendini göstermektedir. Kadınların yetiştirilme ve dünyayı deneyimleme tarzı, çoğu durumda onları gereksinimlerini dile getirmekten ya da basitçe, konuşmaktan alıkoyar. Birçok kadın, "söylemeye değer birşeyleri olmadığı"na inandırılacak biçimde toplumsallaşmıştır. Planlama uygulamasında, özellikle hazırlık aşamalarında, "iletişim eşitsizlikleri" yurttaş katılımı gibi alanlarda ortaya çıkar (SANDERCOCK/FORSYTH, 1992: 51). Profesyonel jargon, tartışmaya dayalı ve otoriter konuşma tarzları genellikle kadınları yabancılaştırır ve onların sessiz kalmalarına neden olur. Kuşkusuz bu, kadınların halk toplantılarında bulunabildikleri ve öteki plancı/politikacı-kenttaş iletişim yollarından, en azından görünürde yararlan (dırıl)abildikleri durumlarda söz konusu olmaktadır. Oysa, çoğu kez, bu tür toplantılarda "aile reisi" olarak erkekler bulunur ve gereksinimlerin belirlenmesine yönelik öteki veri toplama yöntemlerinde de hanehalklarına ilişkin bilgiler çoğunlukla aile reisiyle yapılan görüşmelerden elde edilir. Planlama uygulamalarına temel oluşturan göç, alışveriş, yerleşim yeri seçimi, iş-ev yolculuğu gibi konulardaki araştırmalarda, ilgili bireylerin cinsiyetinin açıkça tanımlanması ya da kadınların ve erkeklerin farklı davranış kalıplarına ve gereksinimlere sahip olabileceklerinin göz önünde bulundurulması, ender rastlanan bir durumdur.

Kadınların deneyimlerini ve gereksinimlerini görünmez kılan ya da ikincilleştiren bu tür bilme(me) biçimlerine karşı, feministler, bilgi kuramı ve yöntembilimlerine uygun olarak, "bilimsel ve teknik" bilginin ötesindeki farklı birtakım bilme yöntemlerinin önemini vurgulamaktadırlar. Heilbrunün sözleriyle, bu yöntemler, 'kadınların yaşamlarının ve özyaşamöykülerinin okunmasının icat edilmesi, keşfedilmesi ya da yeniden dile getirilmesi gerekliliğini dayandırmaktadır (aktaran ÖZBEK, 1998: 121). "Bilinç yükseltme grupları"nın bir

benzeri olan "küçük tartışma grupları içinde öykü anlatma" yönteminde, kadınların, gündelik yaşamlarının çoğunu zaten birlikte geçirdikleri komşularıyla ya da arkadaşlarıyla bir araya ge(tiri)lip komşuluk birimleri ile ilgili sorunlarını anlatmaları öngörülür (SANDERCOCK/FORSYTH, 1992: 51). Halk toplantılarına göre daha enformel olması ve daha doğal bir iletişim tarzına sahip olması gibi üstünlükleri vardır. Kadınlar, zaten her gün anlattıkları öyküleri bu kez "bir yetkili"nin yanında anlatırlar. Bu yöntemin benzerleri olarak, "odak grubu tartışmaları" ve bire bir yapılan "derinlemesine görüşme" sayılabilir. Foresterın "*gündelik yaşamın toplumsal politikası*" olarak tanımladığı (aktaran SANDERCOCK/FORSYTH, 1992: 52) "duyguları, kişisel, sıradan, özel" olanı konuşma ve dinleme, "*genel ve özel yaşam arasındaki bağlantıyı kurma*" (ÖZBEK, 1998: 109), bu yöntemlerde önemli bir yere sahiptir.

Etkinliğin söz değil ama yazı üzerinden sürdürüldüğü benzeri bir yöntem, "grup günlükle"ridir (REINHARZ, 1991b: 217). Bu çalışmaya katılan herkes, grup günlüğüne ulaşabilir ve onu okuyabilir. Yazılı çalışmaya dayalı iki başka yöntem, "zaman-mekan bütçesi" ve "günlük" yöntemleridir. Araştırmacılar zaman-mekan çizelgeleri dağıtır ve kadınlar bu çizelgelerin üzerine günlük etkinliklerini işaretler ya da aynı amaçla günlük tutarlar. Bilgisayar ağını ya da en azından paylaşılacak yazılı bir ortamı gerektirmesi ilk yöntemin, yüzyüze iletişimi en aza indirmesi her üç yöntemin güçlükleridir.

Bir başka yöntem, Jane Addams'ın, yüzyıl dönümünde Chicago-Hull House'daki topluluk çalışmasında uyguladığı, daha sonra Hull House'u sıkça ziyaret eden John Dewey'in sahiplendiği ve Donald Schon'un planlamaya dönük olarak geliştirdiği "yaparak öğrenme"dir (aktaran SANDERCOCK/FORSYTH, 1992: 52). Komşuluk biriminde öncelikli görülen sorunların çözülmesi için kadınların özerk örgütlenmesi olarak özetlenebilecek bu yöntem, "güçlendirme" stratejisinin bir parçası olarak da görülebilir. Yaparak öğrenmenin de "bilinç yükseltme" ile benzerlikleri vardır. Morgen ve Bookman'ın belirttiği gibi, kadınların, ortak sorunları çevresinde örgütlendikleri, kişisel yaşantılarını paylaştıkları, dayanışma geliştirdikleri ve bir yandan da kamusal alanda uğraş verdikleri bu deneyim, '*kendi erksizliklerinin nedenlerine ilişkin düşüncelerini değiştirdikleri, kendilerini baskı altına alan dizgesel güçlerin ayırıcına vardıkları ve kendi yaşama koşullarını değiştirme edimine girdikleri*' bir sürece dönüşür (aktaran RODRIGUEZ, 1998-9: 19).

Bütün bu bilgi edinme yolları, Meral Özbek'in başka bir bağlamda belirttiği, '*farklı yerlerde farklı kimlik ve rollerde bulunma[nın], bireysel özelliklerin bilgisini en aza indirg[emesi]; diğer insanları tanıma[nın], biraradahi yaratan neden ile sınırlı kal[ması]*' (112) "eksikliği"ni ortadan kaldırma gizilgücüne sahiptir. C. Wright Mills'in, '*entelektüel çalışmayla bireysel yaşamın bağdaştırılması*' ilkesi, Raymond Williams'in '*kültürün mekana yazılı olduğu*' tümcesi, Fredric Jameson'ın kentsel mekanda '*bilişsel haritalama*' ve Carolyn G. Heilbrun'un '*kişinin kendi*

öyküsüne sahip çıkma gücü' kavramları (aktaran ÖZBEK, 1998: 109) çerçevesinde değerlendirilebilecek belirtilen ve benzeri veri elde etme ve katılım yöntemleri; konuşmayı, dinlemeyi, yazmayı ya da eylemi gerçekleştiren öznenen ayırd edilemez niteliktedir. Bu yollarla elde edilecek bilgi, kısmen otobiyografiktir ve dolayısıyla toplumsal cinsiyet özelliklerini taşımaktadır (SANDERCOCK/FORSYTH, 1992: 52).

Toplumsal cinsiyete duyarlı planlama uygulamalarına temel oluşturacak verilerin elde edilmesinde belirtilen türde yöntemlerle elde edilecek bilginin yanı sıra, feminist yöntembilimin ilkelerine göre düzenlenmiş toplumbilimsel araştırmalar da planlıların ve karar alma konumunda olanların bakış açısını genişletecek bir gizilgüce sahiptir. Cook ve Fonow, bu tür araştırmalarda benimsenecek yöntembilimin özellikleri için beş temel ilke sunmaktadırlar (aktaran SANDERCOCK/FORSYTH, 1992: 52). Yukarıdaki bilgi kuramı ve yöntembilim tartışmasının bir özeti olarak görülebilecek bu ilkeler şunlardır: 1) Araştırmanın yönetimi sürecini de içerecek biçimde bütün toplumsal yaşamın temel bir özelliği olarak toplumsal cinsiyetin ve toplumsal cinsiyet bakımsızlığının önemi konusunda, sürekli ve düşünömsel olarak dikkatli olunması; 2) özgül bir yöntembilimsel araç ve genel bir yönelim ya da görme biçimi olarak, "bilinç yükseltme"nin öneminin benimsenmesi; 3) araştırma nesnesi ile öznesinin ayrılabilceğini ve kişisel deneyimlerin bilimsel olmadığını varsayan nesnellik ilkesine karşı durulması; 4) feminist araştırmanın aktörel içermeleriyle ilgili olunması ve 5) araştırma aracılığıyla kadınların güçlendirilmesi ve ataerkil toplumsal kurumların dönüştürülmesi üzerine odaklanılması.

2) Planlama Eğitiminin ve Mesleğinin Toplumsal Cinsiyet Yanlılığı

Planlamacı/politikacı-yurttaş/kenttaş iletişiminde ortaya çıkan toplumsal cinsiyet yanlılığı, gerçekte, kent planlamasının eğitiminde, mesleki örgütlenmesinde ve uygulamasında da kendini göstermektedir. Yine, kent planlarının görüşüldüğü ve onaylandığı yerel yönetim meclislerinde kadınların oranının çok düşük olması da plana farklı toplumsal cinsiyet çıkarlarının yansıtılabilmesinin önünde duran bir engeldir.

Planlama eğitimi almış olan kadınlar, imar denetimi, metropoliten strateji ya da ulaşım planlaması gibi alanlarla karşılaştırıldığında görece daha az saygınlık ve erk barındıran, küçük ve değışken bütçeli olan insan hizmetleri, toplumsal planlama gibi uzmanlık alanlarında yoğunlaşırlar. Mesleki örgütlenmedeki bu ayırım, cinsiyetçi işbölümüne koşul olarak, planlama felsefesinin taşıdığı ikiliklere de denk düşmektedir. Kadınlar daha çok ev içindeki "görevlerinin" uzantısı olarak görölen alanlarda, "doğal" yetilerinin elverdiği düşünölen alanlarda çalışırlar. Gerçekte, "artan sayılarına karşın,

kadınlar hala planlama uygulamasının özeğinde olmaktan çok çevresindedirler" (SANDERCOCK/FORSYTH, 1992: 54).

Mesleki örgütlenmedeki bu ayrımcılığın yanı sıra, uygulamada da, "kentteki kadınlar-kadın planlamacılar temsiliyeti" kuşkuyla yaklaşılmış gereken bir bağlantıya sahiptir. Mesleki uygulamada egemen erillik, temel sorunların ve rollerin tanımlanmasında da kendini göstermekte ve kadın planlamacılar bir tür kıyısallaşma kaygısıyla toplumsal cinsiyet sorunlarını dile getirmekten çekinmektedirler. Öte yandan, İngiltere gibi, "eşit fırsatlar" uygulamasının olduğu ülkelerde, yerel otoriteler ve planlama örgütleri, genellikle, Greed'in "ataerkil kadınlar ya da femokratlar (kadın bürokratlar)" olarak nitelediği, "makul" görülen kadınları işlendirmeyi yeğlemektedir (6).

Mesleki örgütlenmedeki ve uygulamadaki bu toplumsal cinsiyet yanlılığı ya da körlüğü, aslında, başka disiplinlerin eğitiminde de olduğu gibi, planlama eğitimindeki eril kültürün bir sonucudur. Bugün aynı alanda akademisyen olan Clara Greed, kent planlamasının lisans eğitimini aldığı 1960'lı yıllarda tam bir "kültür şoku" yaşadığını, o yıllarda kent planlamasının, "teknoloji, matematik, bilgisayarlar, otomobiller, futbol alanları, gelecek ve 'sol' politikanın tuhaf bir biçimi" olarak sunulduğunu, bu deneyimin kendisinde, "bütün çocukluk ve ilk-gençlik anılarının değersiz, geçersiz, hiçbir zaman yaşanmamış ya da öğrenilmemiş olması gereken deneyimler olduğu duygusu"nu uyandırdığını anlatmaktadır (2, 16[dn.1]).

Öte yandan, kent planlaması derslerinde okuma listelerini oluşturan kitaplar, hemen hemen tümüyle, "erkeklerin erkekler için yazdığı" kitaplardır. Bu kitapların çoğu görünürde "masum" ve yararlıdır; "dışarıda bırakılan ne? hangi varsayımlar üzerinde temelleniyor? kadınlar nerede?" soruları sorulana değin... (GREED, 1994: 71) Mumford'ın temel kitaplarından ikisi (MUMFORD, 1945; 1961) gibi kimileri ise, "masum" bile değildir. *The City in History*'nin ilk bölümünde, bölüm kent planlamasına ilişkin olmakla birlikte durmaksızın kadınların cinsel organlarına gönderme yapılmaktadır (MUMFORD, 1961: 3-29). Yalnızca *Taş Devri* çizgi filminde görülebilecek bir yaklaşımla, ilkçağ kadını, modern dönem ev kadınının "doğasını" açıklayacak biçimde, hiç değişmeyen bir "ilk tip" olarak tanımlanmaktadır (11-3). *City Development*'ta, Mumford, bir erkeğin gözünde atların gövdeleriyle kadınların gövdeleri arasında koşutluk kurarak, kadınları "cinsel nesnelere" indirgediği gibi, kadınların modern erkekten saldırganlık beklediğini ima eder (MUMFORD, 1945: 52-3, 56)²⁰. Greed'in değerlendirmesine göre, Mumford'un bu tutumu, onun, "Marx'ın hayaletinden çok, Margaret Mead'le; devrimci sosyalizmden çok kültürel feminizmle bir

20 Kitabın bu bölümünü okuyan bir öğrencinin, ileride, kadınların cinsel taciz ve tecavüz açısından dezavantajlı konumunu güçlendiren yeraltı geçitlerini, kör noktaları, yürüyüş yolları boyunca yüksek duvarları, aydınlatması yeterli olmayan yolları, geniş boş alanları, güvenliksiz otoparkları vb. savunması şaşırtıcı olmayacaktır.

tartışma içinde olduğu"nu göstermektedir. Mead'in antropolojik çalışmaları, toplumsal cinsiyetin kültürel olarak yapılandırıldığını ortaya koymaktaydı (aktaran GREED, 1994: 77). Kadınların konumunu açıklamak üzere biyolojik olmaktan çok kültürel belirleyici olan toplumsal cinsiyetin önemini vurgulamada önemli kazanımlar elde etmiş olan birinci dalga feminizmin üzerini örtme çabası içinde olan, Freud'un da içinde olduğu bir kuşak erkek, kariyerlerine temel oluşturan çalışmalarında sürekli olarak eril dünyanın ve cinsiyetin önemine odaklanmışlardır.²¹ Mumford'un cinsiyetçi anlatılarını da bu çerçevede değerlendirmek olanaklıdır.

Bütün bu cinsiyetçi öğretinin karşısında (yanında?) kadın akademisyenlerin durumuna bakıldığında, kadın planlamacıların toplumsal cinsiyet sorunlarını gündeme getirmekten kaçınmasına benzer bir durumun, akademi içindeki kadınların çoğu için de geçerli olduğu görülmektedir. Birçok kadın akademisyen, toplumsal cinsiyet ve planlamayı bir ders olarak vermekten çekinmekte, böyle yapmakta akademik çalışmalarında kıyısallaşmaktan korkmaktadırlar (GREED, 1994: 4). Üstelik, akademi çatısı altında, modern Freud'lar ve modern Mumford'ların varlığı ve sahip oldukları erk, hala sabittir.

III) Sonuç Yerine -

Toplumsal Cinsiyete Duyarlı Kent Planlamasının Gündemi: Değişim

Arayışı

*Kölelerin kaçabileceği bir Kuzey yok.
Önümüzdeki yıl göçebileceğimiz feminist bir Kudüs yok.
Bize kentin kötülüklerinden kurtuluşu sunacak
bir erkek deha ya da olası bir Mesih yok.
Kendi gerçekliklerimizi yaratmak zorundayız.
Clara Greed*

Sandercock ve Forsyth, özellikle mekansal, ekonomik ve toplumsal ilişkiler, kullanılan dil ve iletişim, bilgi kuramı ve yöntemibilim, aktöre ve kamusal alanın "doğası" alanlarında feminist kuramın planlama kuramına önemli katkılarda bulunma gizilgücüne sahip olduğunu belirtmektedirler. 1980'lerde, "kadınlar ve konut, kadınlar ve ulaşım, kadınlar ve kentsel ekonomi ..." yazını ile birlikte, planlama politikası alanlarında toplumsal cinsiyet

21 Örneğin, 19. yüzyıl sonu ile 20 yüzyıl başında, kadınların dşünsel etkinliklerde bulunmakla cinsel organlarına zarar verdikleri, koleje giden ve gitmeyen kadınların doğum yapma oranları arasındaki farkın bu "zarar"dan kaynaklandığını vb. kanıtlamaya çalışan "eril alan araştırmaları" son derece yaygındır. Kadınların toplumsal cinsiyetin kısıtlılıklarına karşı savaşıp okullarda daha çok yer almak istedikleri bu dönemde, karşılarına sürekli olarak "cinsiyet" çıkarılmaktadır (REINHARZ, 1991a: 76-95).

sorunlarına yönelik bir ilginin yeşermeye başladığını, ne var ki kuramsal tartışmaların toplumsal cinsiyet konuları karşısında sessizliğini hala koruduğunu vurgulamaktadırlar (49).

McDowell da benzer bir noktaya dikkat çekerek, kadınları, yalnızca "ek bir kategori" olarak gündeme yerleştirmenin yeterli olmadığını dile getirmektedir (1993a: 161). Tam tersine, böyle bir yaklaşım, feminist bakış açısının "gettolaşması riskini" birikteliğinde getirecektir. Mackenzie'nin de belirttiği gibi, feminizmin ve mekanı inceleme konusu yapan disiplinlerin "birbiriyle tanışması", basitçe insan-çevre ilişkilerine yeni bir içeriğin eklenmesi anlamına gelmemektedir. Feminizmin "karşı-duruşu", çevresel değişmelerin bütünlüycü bir parametresinin toplumsal cinsiyet olduğunu, dolayısıyla toplumsal cinsiyet dönüşümünün hem çözümlemesi hem de politikası olarak feminizmin, mekanla ilgili çalışmaların tamamlayıcısı olduğunu ortaya koymuştur (MACKENZIE, 1989a: 109).

Greed, kadınlar için düzenlenecek planlama politikalarının ayrı bir bölüme yerleştirilmesi durumunda, gelişmesinin hızlı ve somut olacağı, bununla birlikte, kadınlara ilişkin konuların "öteki" olduğu izlenimini sürdüreceğini belirterek, McDowell'a yakın bir görüşü paylaşmaktadır:

"[Kadın politikaları], ulaşım, konut gibi her bir başlık altında bütünleştirilirse, eriyip gitme tehlikesi vardır; ama, planlamanın ana akımı ile doğrudan bağlantılar kurulabilir. ... Hiç kimsenin erkekler için ayrı bir planlama politikasından söz ettiği duyulmaz. Hiçbir zaman, tümüyle ayrı olarak kadınlar için (ya da erkekler için) planlayamazsınız; bunu düşlemek, ikilikçi düşünme biçiminin bir belirtisi olacaktır. Hepimiz aynı kentsel mekanda yaşıyoruz ve kadınlar için planlama politikaları, kadınlar için başka bir yerde ayrı bir kent yaratmayı ... amaçlamamaktadır. ... Gerçekte, kadınlar için planlama, erkekler için planlamayı değiştirmek anlamına gelmektedir ve kentsel biçimin ve gelişmenin bütün yönlerini etkileyecek kapsayıcı bir yaklaşım olarak görülebilir. ... Herşey herşeyle bağlantılıdır. Burada bir toprak kullanımını ya da orada bir ulaşım güzergahını değiştirirseniz, etkisi bütün sistem boyunca yansımaları bulacak ve herkes için mekansal olmayan (toplumsal) anlamlara sahip olacaktır." (176-7).

Bu çalışma boyunca da, kent planlaması disiplininde ve kenti çalışma konusu yapan öteki disiplinlerde yeni bir bakış açısının ve yeni bir felsefenin gerekliliği vurgulanmaya çalışılmıştır. Ne var ki, gerçekçi olmak gerekirse, değişimin aşamalı ve zaman zaman kıyısız olacağını kabul etmek gerekir. O nedenle, kısa ve orta erimde, kent planlaması eğitimi veren fakültelerde lisans ya da en azından lisansüstü düzeyinde ayrı bir ders, planlama kuruluşlarında konuyla ilgili ayrı birimler, kent yönetimi düzeyinde kadın politikalarının

sözcülüğünü yapan kendine özgü kuruluşlar,²² vb. uygulamalar, kaçınılması değil, daha geniş düzeltimlere götürecektir ve etkisini genişletecek "ilk adımlar" olarak görülmelidir. Planlama politikasının kısa erimli ve aşamalı mı yoksa uzun erimli ve erek yönelimli mi olacağı biçimindeki geleneksel ikileme düşmeden, atılan küçük tohumların daha büyük toplumsal dönüşümleri üretebileceği umut edilmelidir (GREED, 1994: 190). Aşağıda, bu çerçevedeki öneriler gözden geçirilmektedir. Yukarıdaki bölümlerde de yer yer almasıık yöntemler ve önerilerden söz edilmiştir. Bunlar yinelenmeyecektir.

"Kadınlar için planlama"da, öncelikli sorun, toprak kullanımının doğasının yeniden kavramsallaştırılması, aralarındaki ilişkilerin dikkate alınması ve kadınların kentsel mekanı nasıl kullandıklarının gerçekçi bir biçimde değerlendirilmesi gereği olarak ortaya çıkmaktadır. Bu çerçevede önerilen, "*yeni karışımlar yaratarak, birbiri içinde eriterek, toprak kullanımları ve etkinlikler arasında yeni bağlantılar ve kümeler oluşturmak, böylece kadınlar için yeni mekanlar ve olanaklar oluşturmak*"tır (GREED, 1994: 173). Bu süreçte, çocuk bakımı ve hanehalkı gereksinimlerinin karşılanması gibi, geleneksel olarak özel alanla ilişkili görülen etkinliklerde özekselleşen yeni öncelikler ve bölgeler ortaya çıkacaktır. Böylece, kent planlamasının doğasını son derece kısıtlamış olan fiziksel/toplumsal (mekansal/mekansal olmayan) karşıtlığı kırılmaya başlayacaktır.

Enformel ekonomi içindeki kadın ağlarından yola çıkarak, Mackenzie, "kadınların mekanı"nda, bundan böyle salt özel aile yaşamı için değil, aynı zamanda, kamu hizmetleri ve ücretli çalışma yaşamı için de kaynak sağlandığını vurgulamakta ve bunu, kadınların yeni gereksinimleri karşılama, mekanın yeni biçimlerini ve kullanımını geliştirme çabalarının bir ürünü olarak değerlendirmektedir. Sonuç olarak, Mackenzie'ye göre, ekonomideki yeniden yapılanma, üretimin ve yeniden üretimin etkileşim içinde bulunduğu mekanları odağına alan yeni bir kentsel biçimin temellerini oluşturmaktadır. Bu görgül saptamalardan yola çıkarak, Mackenzie, toplumsal cinsiyet ve yapıllı çevre bölünmelerini kırma, kamusal ve özel alanları, iş ve ev yaşamını birleştirme

22 Mesleki örgütlenmenin ve uygulamanın toplumsal cinsiyet yanlılığına ilişkin farkındalığın gelişmiş olduğu bazı ülkelerde, bu yanlılığı gidermeye ya da azaltmaya ve kadın politikalarını kent düzeyinde kurumsallaştırmaya yönelik olarak, kendine özgü kimi örgütlenmeler oluşturulmuştur. *Avusturya Kadın Ofisleri*, kentle ilgili yasal ve toplumsal sorunlarda bir tür danışmanlık ve bilgilendirme işlevi görmekte, kadın girişimlerini ve kendine yardım gruplarını desteklemektedirler. Politik olarak bağımsızdırlar. Belediye meclisinin karar alma süreçlerinde yetkileri yoktur. "*Les Femmes et la Ville*" (Kadınlar ve Kent), 1990 yılında Marseille'de kurulmuştur. Üyeleri arasında, bilim kadınları ve başka kadın örgütlerinin temsilcileri de vardır. Kadınların kentte dışlanmasına karşı sürdürdükleri savaşında, hem kamu otoritelerine baskı uygulamakta hem de kamu desteğinin olmadığı durumlarda kadın girişimlerine yardım etmektedir. Birçok başka yerel, ulusal, uluslararası kadın örgütüyle işbirliği içindedir (BEALL, 1996: 10, 15).

önerisinin, yalnızca gelecekteki olasılıkların değil, aynı zamanda varolan süreçlerin ayırıcısına varılmasının bir gerekliliği olduğunu vurgulamaktadır (1989a: 120).

Geleneksel bölgelemenin kırılmasında, ev-işyeri (oturma alanları-çalışma alanları) ayrımı öncelikli bir yer tutmaktadır (GREED, 1994: 178-84). Dandekar, oturma alanlarının düzenlenmesine ilişkin olarak, şu önerilerde bulunmaktadır (43-4): a) Çocuk bakımı, sağlık hizmeti ve ekonomik etkinliklerin sürdürülebileceği bazı ortak mekanlar gibi, hem ev içinde hem dışarıda çalışan kadınların yaşamını kolaylaştıracak düzenlemeler²³; b) dışarıda çalışmayan kadınların, "evde üretimle gelir sağlayan kişiler" konumunda sayılmalarını sağlayacak yasal değişiklikler; c) bölgeleme uygulamalarının, kadınların ev içi ekonomik etkinlikte bulunmalarını, yaşadıkları evlere kiracı almalarını, çocuk bakımı gibi hizmetler sunmalarını engellemeyecek, zorlaştırmayacak bir yenileştirmeye bağlı kılınması; d) kimi ivedi ve bunalımlı sorunları (eşinden kötü muamele görme, fiziksel ya da ruhsal bakımdan hasta olma) çözmeye yardımcı olacak barınma olanaklarının yaratılması.²⁴

Oturma alanlarının yeterli çocuk bakımı ve sağlık hizmetlerini içerecek ve toplumsallaştıracak biçimde yeniden düzenlenmesine alması olarak ya da bunun yanı sıra, işyeri kreşlerinin artırılması düşünülebilir. Ne var ki, bu ikincisinin, çocuğu, trafiğin en sıkışık olduğu zamanlarda götürüp getirmek gibi sorunları vardır. Uzun dönemde ortaya çıkması düşünülebilecek bir başka alması ise, daha çok kamusal yatırımla işyerleri ile oturma alanları arasında yeni "bakım bölgeleri"nde bu hizmetlerin yoğunlaşmasıdır. "Kadınlar için planlama" kapsamında bu tür önerilerde bulunmanın, çocuk bakıcıları ve evi çekip çevirenler olarak kadınların geleneksel rolünü onayladığı ve sürdürdüğü öne sürülebilir. Greed'in de belirttiği gibi (189), "böyle bir tartışma yapaydır; çocuk bakımı kim yaparsa yapsın gereklidir ve gelecekte toplumsal cinsiyet rolleri değiştiğinde, çocuk bakımı kolaylıkları, erkeklerin de yararlanabilmeleri için hazır olacaktır."

Çocuk bakımı gibi, alışveriş de büyük ölçüde kadının sorumluluğunda görünmektedir. Mumford gibi birçok kişi, alışveriş etkinliğini kadın için bir "eğlence" olarak görse de (aktaran GREED, 1994: 76), kadının alışverişini kendisi için değil, ağırlıklı olarak başkaları için yaptığı açıktır. Çocuk bakımı kolaylıkları gibi, alışveriş kolaylıkları da hem oturma alanlarında ve çalışma alanlarında küçük ölçekli özekler hem de özel alan ile kamusal alan arasında köprü işlevi görecektir "orta bölge" etkinliği olarak önerilmektedir. Otomobil sahibi ya da kullanıcıları veri alınarak kent dışında düzenlenmiş büyük alışveriş özekleri,

23 Kimi planlama sınıflandırmalarında kreş ve çocuk bakımı kolaylıkları oturma alanı dışı olarak tanımlanmaktadır (GREED, 1994: 179). Bunun gibi örnekler, kadınlar için planlamada, farklı bir sınıflandırma setine gerek olduğunu düşündürmektedir (174).

24 UNDP, 1996: 146-7'de de benzeri önerilere rastlanmaktadır.

tıpkı kentin uzağındaki yalıtılmış oturma alanları gibi, kadınlar için kolaylaştırıcı görülmemektedir.

Bu önerilerdeki ipuçlarının işaret ettiği, çok çekirdekli, kullanım türlerinin gereksinimler doğrultusunda karışmasına ve belli ölçüde birbiri içinde erimesine izin verilen, oturma alanları ile çalışma alanları arasındaki uzaklığın "makul" olduğu bir kent biçimidir.

Kadınlar, ve kent planlamasıyla ilgili yazında değinilen konulardan birisi de kentsel güvenlidir. Bu soruna, metin boyunca, daha önce değinilmemiştir. Çünkü eril düşünce tarzının iktidarı kadın bedeniyle ilişkilendirme özelliği ortadan kalkmadıkça şu ya da bu önerinin bu soruna kökten bir çözüm getirebileceği düşünülmemektedir. Yine de planlamaya ve tasarıma ilişkin bazı önlemler, kadına saldırının ve tacizin, en azından daha "güç" ve daha "az şiddetli" olmasını sağlayabilecektir.

Özel otomobil ulaşımını yaya güvenliğinden öncelikli duruma getiren kent içi ulaşım planlamasının yaygın olarak kullandığı alt geçitlerin kaldırılması; cadde ve sokak aydınlatmasının artırılması, yaya yolları boyunca yüksek sağır duvarların kaldırılması ya da en azından delikli tuğlayla yapılması; "kör noktalara" akşamları trafiğin yönlendirilmesi; yeraltı ya da çok katlı otoparklar yerine kamusal hizmet yapıları, rekreasyon alanı, alışveriş merkezi, kafe gibi öteki kamusal mekanların yakınında dağınık ve küçük otopark alanları oluşturulması; her belediyenin yeterli barınma olanağına sahip kadın sığınma evi açmasının zorunlu tutulması; ... bu çerçevede alınabilecek önlemlere örnek gösterilebilir.

Ve, uzun erimde toplumsal cinsiyete duyarlı bakış açısının yerleşebilmesi için, belki de her şeyden önce gerekli olan, kent tarihinin olduğu kadar, kent planlaması tarihinin de, toplumsal cinsiyeti bir analiz kategorisi olarak içererek, yeniden yazılmasıdır.²⁵ Kuşkusuz, bu çok güç bir iştir. Çünkü, "*kadınların karşı çıkışlarının, bir gelenek oluşturacak biçimde, birbirlerine eklemelenmelerine imkan tanınmaz. Onların geriye dönüp de ulaşabilecekleri kadınlar, tarih dışı bırakılmışlardır. Tarih kadına karşıdır. Ya da kadınları siyasi hayattan uzak tutmak için başvurulan siyasi yöntem, katılmış oldukları sosyal olaylara ilişkin kanıtları yok etmektir*" (aktaran AKAL, 1994: 70-1)²⁶. Bu nedenle, feminist *historiografi*, kadınların tarihinin

25 Bir sözcük oyunuyla, *his-story* madalyonunun öteki yüzünün de aydınlatılarak, *her-story'nin* yazılmasıdır.

26 Gerçekten de, Zeus, gebe bıraktığı Metis'i yutup bilgeliğin temsilcisi olan Athena'yı kendi kafatasından çıkardığından bu yana (ERHAT, 1997: 204-5), pek çok dışının, "akıl, us, bilgelik" adına yaptıkları ya erkeklerce sahiplenilmiş ya da gözden düşürülmüştür. Zelda'nın günlüklerini, kendi yazılarında kullanmak istediğinden, yayınlanmasını yasaklayarak onu delirten Fitzgerald (NIN, 1991: 24), bu yazıda sözü edilen, Freud'un, Dewey'in Schon'un ve Mumford'un tutumları ... hep bu çerçevede verilebilecek örneklerdir.

erkeklerin tarihiyle her zaman aynı olduğu ya da tarihteki önemli dönüm noktalarının her iki toplumsal cins üzerinde aynı etkilere sahip olduğu nosyonuna karşı çıkmaktadır. Örneğin, kent planlaması derslerinde öğrencilere, "toplumun koruyucuları olan modern kent planlamacıları sahneye çıkmadan önce, endüstri devrimi zamanında, özellikle (erkek) işçi sınıfı için 'herşeyin ne denli kötü olduğu' anlatılır. Fakat kadınlar için endüstri devrimi o denli büyük değişimleri ya da ilerlemeyi birlikteliğinde getirmemiştir. Gerçekte, son yüzyıl boyunca kadınların ev içi emeği ancak yüzeysel bir değişim geçirmiştir" (GREED, 1994: 73).

Lyn Lofland, görgül ve kuramsal kent toplumbiliminde, kadınların, eylemin değil, sahnenin bir parçası olarak görüldüklerini vurgulamaktadır, ki Lofland'ın "kadınların 'orada'lığı" olarak adlandırdığı şey budur (aktaran SANDERCOCK/FORSYTH, 1992: 55). "Kent planlamasının tarihinde kadınlar genellikle zarar görmüş ve ayrımcılığa uğramışlardır, çünkü ataerkil kapitalizm, onların yaşamlarını denetlemiştir; fakat bütün öykü bundan oluşmamaktadır. Kadınlar basitçe kurbanlar değil, aynı zamanda edimciler (aktörler) olmuşlardır" (SANDERCOCK/FORSYTH, 1992: 54). Nitekim, yakın zamanlı çalışmalar, kadınların kente, yapılı çevreye ve kent planlamasına katkılarını açığa çıkarmaya başlamıştır.

Kaynakça

- ACKELSBURG, Martha A./SHANLEY, Mary Lyndon (1996), "Privacy, Publicity and Power: A Feminist Rethinking of the Public-Private Distinction," HIRSCHMANN, Nancy J./DI STEFANO, Christine (eds.), *Revisioning the Political - Feminist Reconstructions of Traditional Concepts in Western Political Theory* (USA ve UK: Westview Press): 213-233.
- AKAL, Cemal Bali (1994), *Siyasi İktidann Cinsiyeti* (Ankara: İmge).
- ALKAN, Aytan (1999), "Özel Alan - Kamusal Alan" Ayrımının Feminist Eleştirisi Çerçevesinde Kentsel Mekan (Ankara: SBF Tartışma Metinleri, No:16).
- BEALL, Jo (1996), *Urban Governance: Why Gender Matters* (UNDP, Gender in Development Monograph Series, No.1).
- BOYNE, Roy (1998), *Foucault ve Derrida'da Feminizm ve Ayrım* (İstanbul: Sel Yayıncılık) (Çev. Ayşe Banu Karadağ).
- CASTELLS, Manuel (1997), *Kent, Sınıf ve İktidar* (Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları) (Çev. Asuman Erendil).
- COOPER, Barbara M. (1997), "Gender, movement, and history: social and spatial transformations in 20th century Maradi, Niger," *Environment and Planning D: Society and Space*, 15: 195-221.
- DANDEKAR, Hemalata C. (1996), "Kadın ve İskan: Geçmişteki Düşünceler, Gelecekteki Yönelimler," (KOMUT, Emine M. (der.) *Diğerlerinin Konut Sorunları: Habitat-II Ön Konferansı* (Ankara: TMMOB yayını): 33-51.
- DONOVAN, Josephine (1997), *Feminist Teori - Amerikan Feminizminin Entelektüel Gelenekleri* (İstanbul: İletişim Yayınları) (Çev. Aksu Bora, Meltem Ağduk Gevrek ve Fevziye Sayılan).
- ERHAT, Azra (1997), *Mitoloji Sözlüğü* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 7.B.).
- FOUCAULT, Michel (1993, 1988, 1994), *Cinselliğin Tarihi - 1.2.3* (İstanbul: AFA Yayınları - 17, 51, 295) (Çev. Hülya Tufan).

- GARDINER, Stephen (1985), *Le Corbusier* (İstanbul: AFA Çağdaş Ustalar Dizisi) (Çev. Üstün Alsaç).
- GLICKMAN, Norman J./LAHR, Michael L./WYLY, Elvin (1996), *State of the Nation's Cities: America's Changing Urban Life* (U.S. Department of Housing and Urban Development).
- GREED, Clara (1994), *Women and Planning* (London ve New York: Routledge).
- HARTSOCK, Nancy C.M. (1996), "Community/Sexuality/Gender: Rethinking Power," (HIRSCHMANN, Nancy J./DI STEPANO, Christine (eds.), *Revisioning the Political: Feminist Reconstructions of Traditional Concepts in Western Political Theory* (USA ve UK: Westview Press): 27-51.
- KAYASÚ, Serap (1996), "Kadın, Evde Üretim, Konut," KOMUT, Emine M. (der.), *Diğerlerinin Konut Sorunları Habitat-II Ön Konferansı* (Ankara: TMMOB yayını): 140-5.
- KNOPP, L. (1992), "Sexuality and the Spatial Dynamics of Capitalism," *Environment and Planning D: Society and Space*, 10: 651- 69.
- LEFEBVRE, Henri (1997), "Reflections on the Politics of Space," PEET, Richard (ed.), *Radical Geography: Alternative Viewpoints on Contemporary Social Issues* (London: Methuen & Co Ltd.) (Çev. Michael J. Enders): 339- 52.
- MACKENZIE, Suzanne (1989a), "Women in the City," PEET, Richard/THRIFT Nigel (eds.), *New Models in Geography - Vol. Two* (London: Unwin Hyman): 109- 26.
- MACKENZIE, Suzanne (1989b), "Restructuring the relations of work and life: women as environmental actors, feminism as geographic analysis," MACKENZIE, S./KOBAYASHI, A. (eds.), *Remaking Human Geography* (London: Unwin Hyman): 40-115.
- MCDOWELL, Linda (1989), "Women, Gender and the Organisation of Space," GREGORY, D./WALFORD, R. (eds.), *Horizons in Human Geography* (Macmillan): 136-51.
- MCDOWELL, Linda (1993a), "Space, Place and Gender Relations: Part-1. Feminist empiricism and the geography of social relations," *Progress in Human Geography*, 17/ 2: 157- 79.
- MCDOWELL, Linda (1993b), "Space, Place and Gender Relations: Part- II. Identity, difference, feminist geometries and geographies," *Progress in Human Geography*, 17/ 3: 305-18.
- MUMFORD, Lewis (1945), *City Development: Studies in Disintegration and Renewal* (New York: Harcourt, Brace and Company).
- MUMFORD, Lewis (1961), *The City in History* (New York: Harcourt, Brace and World, Inc.).
- NİN, Anas (1991), *Yeni Duyarlılık - Kadına ve Erkeğe Dair* (İstanbul: AFA, 3.B.) (Çev.: Sıdıka G. Orhon).
- ÖZBEK, Meral (1998), "Mekansal ve Kültürel Haritalar: İstanbullu Kadın Öğrencilerden Yaşam ve Göç Öyküleri," *Değer*, 11/32: 109- 27.
- ÖZGÜÇ, Nazmiye (1998), *Kadınların Coğrafyası* (İstanbul).
- PATEMAN, Carole (1989), "Feminism and Democracy," PATEMAN (ed.), *The Disorder of Women: Democracy, Feminism and Political Theory* (Stanford University Press): 210- 25.
- PATEMAN, Carole (1989), "Feminist Critiques of the Public / Private Dichotomy," PATEMAN (ed.), *The Disorder of Women: Democracy, Feminism and Political Theory* (Stanford University Press): 118-40.
- REINHARZ, Shulamith (1991a), "Feminist Methods in Social Research and Other Statistical Research Formats," REINHARZ (ed.), *Feminist Methods in Social Research* (NY ve Oxford: Oxford University Press): 76-95.
- REINHARZ, Shulamith (1991b), "Original Feminist Research Methods," REINHARZ (ed.), *Feminist Methods in Social Research* (NY ve Oxford: Oxford University Press): 214 -40.
- RODRIGUEZ, Lilia (1998-99), "Barrio Kadınları: Kentsel Hareket ile Feminist Hareket Arasında," (Çev.: Ayten Alkan), *Kent Kooperatifiçiliği*, 103-105: 10-23.

- ROSE, Gillian (1993), *Feminism and Geography: The Limits of Geographical Knowledge* (UK: Blackwell, Polity Press).
- SANDERCOCK, Lonie/FORSYTH, Ann (1992), "A Gender Agenda: New Directions for Planning Theory," *Journal of the American Planning Association*, 58/1: 49-59.
- SERDAROĞLU, Ufuk (t.y.), *Feminist İktisatın Bakışı (Postmodernist mi?)* (İstanbul: Sarmal Yayınevi).
- ŞAHİN, Emine (1998), "Feminizm Bir Başkaldırır: Özel Alandan Kamusal Kadın-I," *Sanat Eylemi*, 8: 14-7.
- TÜRA, Nesrin, "Yoksulların yüzde 70'i kadın," *Pazartesi*, 15: 2-5.
- UNDP Economic and Social Commission for Asia and the Pacific (1996), *Living in Asian Cities: The impending crisis - causes, consequences and alternatives for the future (Report of the Second Asia-Pacific Urban Forum - 11-15th March, 1996, Bangkok)* (NY: UN).
- WOOLF, Virginia (1992), *Kendine Ait Bir Oda* (İstanbul: AFA Yayınları, 5.B.) (Çev.: Suğra Öncü).